Стамболиски, 1937.

Садржај

Словен и реформатор

Младост

Вођ и идеолог

Борба противу Фердинанда

Национална катастрофа

Историски сусрет

У затвору

Други сусрет

На власти

Стамболиски као човек

Смрт

Његове идеје

Његов идеал

БИОГРАФИЈЕ ЗНАМЕНИТИХ ЉУДИ

92:32
(497.2)

Коста Тодоров

СТАМБОЛИЦКИ

ЈУГО ИСТОК • БЕОГРАД

61
92 : 32
(497.2)

20—

БИОГРАФИЈЕ
ЗНАМЕНИТИХ ЉУДИ
УРЕДНИК: СТ. СТАНОЈЕВИЋ

10.2.91
Управа за опште службе републичких органа СР Србије
БИБЛИОТЕКА
Београд

СТАМБОЛИСКИ

НАПИСАО
КОСТА ТОДОРОВ

БИБЛИОТЕКА МИН. ПРОСВЕТЕ НР СРБИЈЕ
БЕОГРАД
2523

ИЗДАЊЕ
ЈУГО-ИСТОК
БЕОГРАД
1937

Штампано у Задружној штампарији 1937
Корице илустровао „ОБЛИК“

Словен и реформатор

Уистини је тешко мени, као учеснику у догађајима и као блиском другу и сараднику Стамболиског, да пишем о њему олимписки мирно, што би уз то и тако мало одговарало његовој страсној природи и трагедији његове необичне судбине. Осим тога, ти су догађаји тако блиски, и још тако свежи...

Ипак савладао сам себе и напрегао се до крајњих граница могућности да останем непристрасан. Међутим, било би неприродно да ме та натурена непристрасност доведе до бесплодне равнодушности.

У испитивању личности, живота и смрти великога Бугарина, Словена и реформатора, какав је био Александар Стамболиски, ја не могу а да не унесем један велики осећај љубави.

Волео сам га за живота. Волим га и мртва. Клањам се његовом делу, и моје осећање, разуме се, огледа се и у овом покушају биографије, који, без поговора, треба да се ограничи на одређени задатак.

Може бити да у овоме покушају има непотпуности, али могу одлучно да тврдим да у њему нема ниједна ни измишљена ни нетачна чиње-

ница, као што је то случај у такозваним романсираним биографијама.

Покушао сам да дам слику великога бугарскога државника у његовим најкарактеристичнијим цртама, као борца, проповедника, јавног радника и човека. Послужио сам се свиме што је до сада о њему написано као и оним што је он сам написао. А исто тако сам се послужио и својим личним успоменама и многим разговорима које сам с њиме имао.

О његовоме детињству причао ми је сам он. Школских година у Ихтиману и Садову Стамболиски се сећао нерадо. Више је говорио о своме животу у Плевни, и то због великог дружења са покојним Јанком Забуновом. Доба његова живота као уредника „Земљорадничке заставе" познато је из његових писама, а његова политичка акција позната је по његовим скупштинским говорима. Његове идеје се налазе у његовим многобројним брошурама, као и у књизи „Политичке странке и сталешке организације".

Његову спољну политику познајем јер сам му био сарадник у свима међународним конференцијама, у Министарству спољних послова и у дипломатским мисијама.

Али, уопште, личност једног великог политичког радника не може се потпуно разумети изван „времена и простора" и без везе са политичким радницима који су му претходили.

Зато треба бацити један поглед на бугарску прошлост, да бисмо је осветлили и да би,

на тој светлости, избила личност Стамболискога и његово дело у органској вези с историјом Бугарске, углавном с њеном најновијом историјом.

Познато је да је у седмом веку хришћанскога доба номадско племе Бугари (Болгари или Волгари) прешло ушће Дунава, долазећи са Волгиних степа, и настанило се у Добруџи и североисточном делу Балканскога Полуострва. Оно се стопило са Словенима који су већ становали у тим земљама, дало им своје име а примило њихов језик, многе обичаје и створило прву бугарску државу. Ти номади, према многим историским сведочанствима, којима располажемо, били су монголскога порекла.

Словени су радили земљу, а номади су били пастири и војници. Словени су претстављали статику, а номади — динамику те прве балканске државе. Привредни и основни народни тип те државе био је словенски, а политички — номадски. То се двојство провлачи као црвена нит кроз целу бугарску историју.

Према мишљењу распрострањеном међу историцима — а оно потиче углавном од немачких историка — Словени нису били способни да створе државу и само је номадски монголски елемент у основи бугарске државности.

То тврђење побија чињеница да су сви словенски народи створили државе, а монголски номади нису могли да створе ниједну трајну државу и њихова краткотрајна царства распадала су се и ишчезавала са света. То је зато што је за стварање државе потребно насеље, чвр-

сто везано за земљу. Основни елемент бугарске државе је и знатно многобројнији и много отпорнији словенски елеменат. Уистини, динамици номада ми дугујемо посебне славне стране наше историје — завојевање великих територија за време Крума, Симеона, а касније Асеновaца и Калојана.

Али та царства, која су стварали бугарски владаоци, ишчезавала су истом брзином којом су била и стварана. Држава Симеона Великог почетком десетога века има чисто војнички карактер. Њено сеоско становништво бежало је у Византију да би добило бар малу сигурност за свој живот. Међу тврђавама, подигнутим за њену одбрану, често нема настањеногa становништва. Зато по смрти Симеоновој није имао ко да брани његову тековину. Сеоско становништво зато што није било привезано за државу постало је богомилско и потпуно равнодушно према њеној судбини.

Бугари са Волге стопили су се са словенским становништвом, али су образовали руководну касту и ударили, на тај начин, свој печат на целу бугарску историју. Зато у тој историји има толико катастрофа које су дошле најчешће од те анархичне, произвољне динамике која, уместо да се упути одређеним циљевима, разби се у свима правцима у једној нелогичној експанзији. Уместо да се развија постепено и логично, као српске кнежевине, бугарски цареви стихиски стварају царства која пропадају скоро без трага.

Под турским јармом номадски елемент скоро ишчезава. Али тамо негде у потсвести његов утицај се опажа. Тај је утицај негативан у друштвеном смислу речи. Позитивно је у словенском начелу, тј. — у селу. У њему се чувају традиције, успомене, предања, привржености земљи, словенска песма. Преко њега почиње духовни препород бугарскога народа. Тај препород је чисто словенски. Он се надахњује словенством. Борба противу грчкога духовништва и Патријаршије води се за старо словенско богослужење. Нада је у словенску Русију. Први наши бунтовници боре се под зидовима Београда 1862 године, заједно са Словенима Србима...

Али чим се Бугарска ослободи — у политичкоме развитку поново исплива на површину номадско-авантуристички елемент. У горњем слоју друштва у Бугарској поново је почео да преовлађује номадски дух. Поново, врло брзо створи се бездан између руководних слојева и народа. Ти се слојеви отуђују и издвајају од сеоске масе. Фердинанд прима на себе све ментално наследство прошлости. Као у време Симеона, Бугарска се шири на исток, на југ, на север и на запад — у свима правцима — и Фердинанд шаље своје армије ка Цариграду, Букурешту, Нишу и Солуну. То није случај, већ историски поврат.

Прво поколење ослобођене Бугарске, створено у доба Ренесанса, стваралачко је. Оно је устројило нову државу са енергијом, тактом постепеношћу и разумом. Створило је трновски

демократски устав. У духовној је вези с народом села и брине се за њега. Између народа и његових вођа постоји узајамно разумевање, сарадња, поштовање. Зато је држава брзо јачала и преживела прве буре.

Али је дошло друго поколење, одвојено од народа. Оно је покушало да створи једну врсту нове аристократије, која с немаром и презрењем гледа на сеоску масу. Газило је закон, право и слободе; устав претвори у мртво слово. Наста доба распасаности после кога је неизбежно долазило доба авантура. Створише се чак и антисловенске теорије; узносило се хунско порекло Бугара...

Реакција на тај историски поврат дошла је са села. То је била побуна словенскога принципа противу васкрслог монголског духа. У томе је психолошко објашњење великог земљорадничког покрета... Често су га сравњивали с богомилством, и у томе има део истине. И у богомилству било је социјалних тежњи и оно је било реакција словенскога принципа противу номадског кастинског и војничког духа.

Стамболиски је најпотпунији израз словенства у Бугарској. У њему се село и словенство изједначује, јер су они уистини синоними. Град је био под турским игом: турски, цинцарски, грчки — све, само не словенски. Савез земљорадника био је легални израз словенске побуне противу туђинштине која је била експлоататорска, грабљива и авантуристичка.

Стамболиски оличава ту побуну, али јој он,

тако исто, даје и смисао — велики духовни, морални и социјални садржај. Преко њега руководни политички кадар земље враћа се поново народу, улази у духовно општење с њиме, да би продужио традиције бугарскога Ренесанса и довршио његово стваралачко дело, у духу словенства а противу рушилачког номадског принципа...

*

Још у софиском затвору од 1916 до 1918 године он ми је говорио о Јужним Словенима предвиђајући њихово неизбежно уједињење и пробудио је у мени интересовање за њих. Нешто више. Он ме је научио да их волим. А да нагониш некога да заволи нешто, — треба пре свега сам да волиш то...

Улио ми је у душу да смо браћа још пре него што сам то осетио у непосредном додиру, јер је он тако дубоко веровао у братство Јужних Словена. Веровао је и осећао као и други велики умови на Словенском Југу — Његош и Штросмајер. Непогрешни инстинкт наших народа од Црнога до Јадранскога Мора ставио је већ његово име у Пантеон својих великих синова. И то име је данас подједнако популарно у Босни, Далмацији, Загорју, Славонији, Војводини и Шумадији као и у бугарским сеоским домовима.

Управа за опште службе Републике Србије
БИБЛИОТЕКА
Београд
Ин 7.523

Младост

Није се случајно родио у превојима оне хајдучке планине из које је никло политичко рађање Бугарске.

У долинама, с њиховим богатим и плодним земљама и мирним благостањем, ређе се рађају херојски и борбени духови. Пуни амбари и обори чине их политички пасивним. Можда се зато и националне борбе за ослобођење Бугарске испод турског ига и јавиле у најсилнијем и најотсуднијем облику у планинским гудурама, а крвава револуционарна борба и развила се у њиховој сенци. Отуда су се чуле најпламеније речи противу вековне туђе владавине. Тамо је планула и прва пушка побуне.

Раковски, Левски, Каравелов, Бенковски, Каблешков и Волов, — највеће личности трагичне револуционарне борбе, — сви су били брђани, углавном са Средње Горе. А у пламену њихових подвига и њихове смрти родила се зора бугарске слободе.

Александар Стамболиски родио се у сиромашној сеоској колеби, у селу Славовици године 1879, баш онда када је слобода гранула Бугарској. С мајчиним млеком он је посисао

слободни борбени дух. Отац му је учествовао у средњегорском априлском устанку 1876 године. Од рана детињства слушао је старе легенде о хајдуцима и јунацима — заштити обесправљених и ужасу угњетача.

Изгубивши рано своју мајку, слушао их је после од овчара, с којима је живео у планини Елецик, где је пасао овце и козе, без мајчине неге, остављен сам себи и свом живом и узбудљивом детињем маштању, одгајен у бурама и васпитан од велике учитељице природе.

Какве се све мисли нису ројиле у малој бујној глави тога детета! Касније, у расцвету своје славе, Стамболиски се често сећао тих својих младих дана. Распитивао је овчаре зашто су околни брежуљци голи, зашто и по њима нема шуме као што су оне тамне далеке на Старој Планини. Одговарали су му стари: „Било је шуме и овде, али је Турци посекоше да би лакше гонили комите".

И у својој машти видео је мали Александар како се родне планине покривају густим и сеновитим горама, да га не пече тако немилосрдно летње сунце. Мислио је о томе, и о своме удесу и о туђој жени у очевој кући, и многа се друга мутна питања као пчеле ројила у његовој глави. Често би га глава заболела од размишљања. Жалио се најстаријем овчару, ономе који га је уверавао, да је лично познавао и хранио хајдучке војводе. Тада би овчари стављали у ватру оштар нож, засекли мало кожу на челу и пуштали крв. Тада би бол минуо, а рана брзо

зарасла помоћу мало посутог ситног дувана.

После га отац дао у школу.

Био је непослушан ученик, али брзо научи да чита и пише. Показа велику жеђ за науком.

Деда Стојмен био је човек здравог разума и живог духа. Разумевао је корист од образовања. Послао га је у прогимназију у Ихтиман, а пошто му је газдинство пропадало упути га, после Ихтимана, у Садовску пољопривредну школу. Живот је у тој школи, у заводу, био скучен, а наука слаба. У заводу се са ученицима рђаво поступало. Стамболиски још тамо устаје против неправде и бива искључен. Годину дана ради са оцем, а када је филоксера уништила лозу Стојменову, оде по жељи очевој у винарску школу у Плевну. Задовољно напусти кућу, јер је осећао глуху мржњу своје маћехе.

*

* *

У том раном лутању, без мајчине љубави и изван интимне атмосфере очинскога дома, у том се детету ствара независан и чврст карактер. Под истим условима друга би деца можда морално и пропала. Али основне наслаге су главне за развитак човека. И млади Стамболиски у свом суровом детињству и дечаштву не само да није потпао под рђаве утицаје, већ брзо постаје човеком, не примивши ниједан од порока који често нападну омладину без надзора. Остављен самоме себи, он живи у мутном маштању за нечим великим и светлим. Тражи да сам одговори на „проклета питања", која се рађала у

њему с обзиром на појаве око њега... Тражи одговора по књигама. Оно што садрже уџбеници и што може да дâ школа не задовољава га. Он осећа у њима нешто удешено, непотпуно, необјашњено. Али и у књигама, већином страним, он не налази објашњење оне стварности која га окружава. Брошуре тога доба, из других земаља, расправљају о питањима фабричкога рада у рудницима, а унаоколо он види само земљу — њиве и испаше, и сељака који данонoћно ради на њој... Тражи да разуме не туђу истину, већ ону у којој живи и он и његови ближњи. Понекад, уморан од напора баца књиге и машта сам, сав у власти неке тамне мисли у којој пробијају светле искре магловитих предосећања.

Образовање Стамболискога нити је било довољно нити завршено. Оно није показало велики утицај на његов духовни развитак. Много више је научио он из непосредног опажања и утиска од додира с људима, од сопствених закључивања. Зато се његова мисао излива у оригиналном облику као у великих песника. Она се изражава упоређењима, сликама, неочекиваним афоризмима, кратком и крепком реченицом.

Али оно што му сазрева у души, расцветава се у Плевни. У виноградарској школи он се упознаје с учитељем Јанком Ст. Забуновом, првим идеологом самосталног земљорадничког покрета... То је искра која пламти у његовој души и све озарава. Спољни рад добија смисао и постаје јасан. Забунов му помаже да га разуме, да одговори на питања која су га узбуњавала од

раних дана. Преко њега он разуме положај земљорадника у Бугарској, тајну њиховог економског ропства, њихове политичке потчињености, упркос уставу, — права и слободе, који су само формалне и које не сметају ни полицији да врши насиља, ни лихварима ни онима који искоришћују сељачки рад.

Забунов му објашњава да странке на влади не желе и да нису способне да изведу село из његовог немара и економске зависности, што тим странкама даје могућност да се ређају на власти, која је постала монопол неколицине партиских барјактара.

Али је Забунов, од почетка још, претпостављао чисто професионално организовање села, док се његов млади ученик не зауставља на томе и, пошто је примио дани му потстрек, продужује и развија прва начела Забуновљеве идеологије. Још у почетку свога приступања земљорадничком покрету он схвата да је за његову победу неопходна, осим економске, и политичка акција. Тек и после догађаја у Дуран-Кулаку и Шабли Забунов је пришао томе мишљењу.

И уместо да постане агроном, уместо да се ограничи на чисто професионалан рад. Стамболиски још у Плевни улази у политику, проповеда непосредно учешће тек образованом Савезу земљорадника у политичкој борби на његовом самосталном програму, и већ се изграђује као будући политички радник.

* *
*

Стамболиски је често волео да прича о својим плевенским ђачким годинама... Живео је бедно, рђаво одевен, оскудно храњен. Израстао је био високо и изгледао већи од дечака свога доба. Девојке су га загледале, али је он био чедан и стидљив. Више је волео разговоре са Забуновом и размишљања у самоћи него учење. Али свестан дуга према оцу који је малаксавао издржавајући га, и који је чекао своје спасење од науке преко које је његов син требало да поново подигне од филоксере осушени виноград — гонило га је ипак да ради, да пресађује и реже саднице нове америкаиске лозе која је, неосетљива за болест, требала да спасе газдинство у Славовици од коначне пропасти.

И оном упорношћу, којом се одликовао од ране младости, он уређује свој живот тако да школа, практични рад на виноградарству и винарству, као и бављење политиком, не сметају једно другом, одрекавши се свега другога што је занимало обичне младиће — забаве, шетње, нерада.

А опет, темпераменат га је вукао да живи, да се радује животу.

По каткад, причао ми је он, скоро двадесет година доцније, — саблазан је била силна да пођем и ја с друговима по крчмама да пијем, да се веселим и заједно с њима да се проводим и лудујем, али ме је заустављала свест да ћу изгубити драгоцено време и изневерити наде свог старог оца... И научио сам тако да свакој

саблазни насупрот ставим своју вољу. Тај начин ми је помогао после у јавноме животу.

* *
*

Да би се разумела сложена личност Стамболиског, треба ма и у општим цртама да се прегледају, сваки понаособ и сви скупа, сви они елементи који су вршили утицај на њега: природа, у којој је растао, сурово детињство, извесне црте наслеђене од оца, социјални услови под којима је живела Бугарска пре педесет година, а специјално бугарско село, дах нових идеја Јанка Забунова, општа струјања будућег бугарског јавног живота, прве појаве Фердинандовог личног режима, а исто тако и књижевни утицај руске ослободилачке мисли, којима се онда заносила бугарска омладина.

Планина, „мајка хајдучка", како је назива народна песма, одгајила је у Александру независан бунтовнички дух. Отац му је, у младим годинама, много маштао, био велика сањалица... Био се заљубио у беговску кћер која му се указа за један тренутак на прозору, када је радио на конаку моћног Турчина...

И када је, убрзо затим, сазнао да се она удала и пошла с мужем у Стамбул, — пошао је за њом и Стојмен... Скитао се од села до села и од града до града до саме престонице султанове, да нађе девојку која га је заробила. Ишао је по свима богатим беговским кућама да ради, ма и бесплатно, у тајној нади да ће је видети. Није је нашао и вратио се кући разбијеног срца...

Зато се касно и окући... Зато су га и назвали „Стамболија".

Зар није Александар, с новим очевим именом наследио и страсно стремљење идеалу? Тајанствена бура очевог заноса није ли се у њему претворила у маштање за лепши и светлији живот целог бугарског племена?...

Неправда која је царевала унаоколо, беда на селу где су живела његова браћа, узбурка у њему гнев и вољу за борбу.

Лични режими, које је Фердинанд заводио, политичка и морална разбијеност, која је била наступила, показаше му непријатеља противу којега је требало да се води борба.

На прагу новога века, бугарски народ и бугарско друштво осећали су потребу једног свежег таласа, после бурних политичких догађаја — уједињење Бугарске са Источном Румелијом, рат са Србијом, збацивање с престола кнеза Батемберга и сурова диктатура Стамболова, — у којима се не показа нигде нова и здрава стваралачка сила, али у којима се постепено угаси одушевљење ослобођења из турскога ропства.

Једино је нов био социјалистички покрет, пресађен споља, који, истина, није задобио народне масе, али се брзо рашири међу народну интелигенцију.

Атмосфера је ипак била бурна и давала потстрека за борбу. * *
*

Идеали бугарског политичког препорода по изгледу победише доношењем демократског

устава у Великом народном собрању у Трнову године 1879. Али према тим идеалима остале су ропске навике из недавне прошлости, отсуство дубоко укорењених грађанских традиција и довољно образованих и политички васпитаних кадрова.

Руска окупација донела је Бугарској администрацију која је имала исте пороке као и турска. У њој је царевао исти бирократизам, неспособност, лењост и покварeност. Првих година по ослобођењу сви ти недостаци, пресађени и у младу бугарску администрацију, покривани су идеализмом, енергијом, вером првог поколења политичких вођа, које је носило буктињу преживелих културних и револуционарних борби. Драган Цанков, Петко Каравелов, Ст. Стамболов са левице, као чак и реакционарни по свом расположењу, Григор Начевић и Марко Балабанов, успевали су у првој десетини по ослобођењу да задрже политичке нарави у Бугарској на потребној висини.

Али после српско-бугарскога рата из године 1885 наступиле су оштре унутрашње борбе, које су поцепале ону либералну странку која је била стража слободе и скоро гурала земљу ка напретку. Борба после преврата од 9 и 11 августа 1886 између две струје, русофилске и аустрофилске, изродила се у крваве сукобе и тада су на површину бугарског политичког живота испливале негативне појаве многовековног ропског живота и васпитања.

Диктатура Ст. Стамболова дала је маха свима мрачним инстинктима и замрачила је завете Препорода. Првипут се онда појавише терор, полициски иступи, денунцијације и, упркос формалном постојању устава, народна су права била стварно уништена. Отада почиње и груба партизанска корупција.

С друге стране, материјални напредак и постепено претварање бивших турских паланки у градове донели су собом и диференцирање друштва и привредних слојева, и у исто време поставили су и социјално питање. У Бугарској је започео неизбежни историски процес примитивног гомилања капитала. И то се збивало, у отсуству крупне индустрије и модернога банкарства, на два начина: преко државне власти и зеленаштвом.

И без аграрне реформе после ослобођења сељак је добио земљу деобом беговских имања и имања Турака који су напустили своја огњишта. Али су сељаци брзо постали главним предметом експлоатације нових виших слојева, државне власти, зеленаша и адвоката, који су се користили њиховим незнањем и имовинским односима који нису били још никаквим законом уређени.

Све веће и веће потребе државе чиниле су све тежим пореске терете који су готово искључиво били пали на село. Град је, по својој социјалној битности, остао скоро исти какав је био и под Турцима. Он не само што није створио своју производњу, него је још испочетка изгубио и оно што је имао под Турцима, јер је читав ред

заната постојао само благодарећи цариградском и анадолском тржишту. Он је остао само административни центар од којега су селу долазили порези, дације, глобе, регрутне комисије, порески извршиоци и жандарми. У размени добара град је остао као и пре само посредник између спољних и унутрашњих тржишта, купујући јевтино сеоске производе, а продајући сељацима много скупље сада него пре оне фабрикате који су му били потребни — со и гас. Једна једина позитивна његова улога била је у просвети која се брзо развијала.

Са учитељима почеле су улазити у село и слободоумне мисли, које су будиле у њему сазнање о његовим сопственим правима. У селу почели су људи више критички да гледају на политичку и привредну делатност града. И тај је однос брзо постао потпуно негативан.

У самом граду гомилање капитала постепено је помагало стварање мале индустрије уместо старих заната. Неки су занати ишчезли, други су се прилагодили новим условима. Појавило се радништво, и патријархалне привредне односе прошлости заменили су нови. Радник и власник нису могли да сачувају онај прости однос који је постојао онда када је радник с мало труда и вредноће могао и сâм да постане власником. Због тога је млада интелигенција која је из туђине доносила собом социјалистичке идеје, нашла извесну подлогу у граду међу немногобројним пролетаријатом и беспосленом интелигенцијом. Али су први бугарски социјалисти гле-

дали на село са надмене висине као на једну безобличну, ситно-буржоаску масу која није могла да разуме њихове теорије и није заслуживала да се њоме интересују. По њима, село да би заслужило њихову пажњу, требало је пре свега да се прекува у фабричком котлу, па да тек онда постане згодно за њихову политичку акцију.

Земљораднички покрет се појавио као реакција на експлоатацију једних и схватања других. Противу корупције, угњетавања и експлоатације брзо остарелих политичких странака и противу равнодушности ортодоксног марксизма према сеоској судбини.

После Забунова, који је био стамболовиста, појавио се Цанко Бакалов, учитељ из Беле Цркве, који је био социјалиста. Разочарење првога у странку на влади а другога у марксизам, доведе их до исте мисли да сељаци имају своје посебне интересе и да је неопходно њихово организовање.

Манифест Цанка Бакалова, објављен године 1899, даје први сигнал за организовану борбу бугарског сељака, и покрет поче стихиски да расте. Под новом заставом сврставају се нови борци из разних крајева Бугарске, међу којима су били најпознатији Димитар Драгијев, Александар Димитров а најмлађи али најодсуднији и најзнаменитији од свих — Александар Стамболиски.

* * *

У то време, у земљи су се развијали догађаји, који су давали моћан потстрек земљорадничком покрету. Влада В. Радославова, који је дошао на власт по вољи кнеза Фердинанда, управљала је земљом бандама наоружаним батинама и ножевима. То су биле тако зване „либералне дружине". Те су либералне дружине биле сличне турским башибозуцима. Сама влада даје потстрека за крађе, разбојништва и бесрамни полициски терор. За повећани буџет су потребни нови приходи. Радославов и Тончев измисле „десетак", данак у природи, којим је требало да од сељака извуче десети део његове жетве.

Десетак је потсећао на најцрње дане турскога ропства, када је постојао тај исти данак. Сељаци су почели да се буне. На многим местима одбили су да поднесу властима пореске пријаве... У селима Дуран-Кулаку, Шабли и Трстенику у русенском срезу полиција бије сељаке који су одбили да поднесу пријаву. Народ се диже да их ослободи. Тада власт позва коњицу која доби заповест да изврши јуриш на сељаке... У клању које је онда наступило пало је сто убијених и две стотине рањених сељака, а од војске је погинуо један официр и десетак војника...

Проливена крв је подигла у целом народу узбуну и протесте. По целој земљи сељаци одбијају да плате омрзнути данак, и тај данак пада, а с њиме заједно пада и влада Радослава, чији министри, ускоро затим, бивају осуђени од Врховнога суда за обичне преступе.

После тога земљорадничка проповед пада на плодно тле, и семе, посејано од младих апостола Савеза земљорадника, поче бујно да ниче.

А Савез креће путем политичке борбе, као што су тражили млађи, међу којима је био и Александар Стамболиски.

* *
*

Стамболиски је свршио виноградарску школу у Плевни године 1898 и исте године постао учитељ у селу Ветрену, до Славовице. Био је висок, снажан, смео, отворен. Велика глава с црном кудравом косом на снажним широким плећима Кентаура. Мали, навише завијени бркови, а под састављеним вежама пламене тамне живе очи. Грубог изгледа, али када се осмехивао, лице би му се преобразило, и по њему би се разливала бескрајна доброта и срдачност.

Ишао је мало тромо, као сви брђани, нагнут мало унапред, као да је готов да се устреми... А имао је чудно лепе руке са танким врховима прстију, достојне да буду извајане у мрамору... Говорио је јасно, пластично, живо у јарким бојама. Волео је хумор и шалу. Радовао се животу, био је пун самопоуздања.

Пре него је напустио Плевну, договорио се са Забуновом, који га је волео као сина, да издају лист „Земљорадничка заштита". Он је почео да пише у том листу белешке под заглављем „Глас из земљорадничке средине". Стил му

још није добио завршни облик, био је мало наивно патетичан, али се већ у њему осећа оригинална мисао.

Он у исти мах пише, учитељује, проповеда и сади нов виноград, на очевој земљи, да би на тај начин применио оно што је у школи научио.

У Ветрену се упозна са учитељицом Миленом Даскаловом, старијом од себе и већ прекаљеном у политичкој борби. Због учешћа у протестном митингу за време режима д-р К. Стојилова њу су били отпустили из службе и тек што су је били поново поставили, „на пробу".

На основи општих идеја и сродних темперамената међу њима започе духовно зближење, које је децембра 1900 довело до женидбе.

У својој двадесетој години Стамболиски се окућио. Али он машта да прошири свој хоризонт, да се боље спреми за своју мисију апостола нових идеја. Желео је да оде у иностранство. Да види и да научи. Његова паметна и енергична жена храбри га на тај пут. Она има нешто уштеђевине и даје му. И идуће, 1901 године, у јесен Стамболиски се реши да пође у Минхен и да се упише на агрономски факултет.

Али пре него што ће поћи у Немачку, одлази на други земљораднички конгрес у Плевну.

Полиција, да би омела конгрес, измисли епидемију. Противу конгресиста сакупљених са свих страна Бугарске, кад су почели да протестују, иступа полиција која поче да бије, сече, пуца.

Опет је потекла крв... И у души младога студента све ври од гнева... У туђе земље као последњу успомену са родне груде понео је он призор једног мрачног крвавог дана...

* * *

У иностранству га порази блесак западноевропске културе, а у исти мах и контраст живота различних класа. Кајзерова Немачка не допаде му се. Надувени јункери, официри који гледају с висине, презриво, те хладне маске официра с моноклом биле су му туђе и изгледале му све направљене по једном и истом калупу, неуспелом калупу... Али га социјалисти нису очарали. Изгледали су му не као негација постојећег поретка у Немачкој, него више као његова допуна... Допуна оних цивилних парада. „Пало ми је у очи, пише он жени, да овде чак и жене марширају..."

„...Војне музике и еполете на сваком кораку... Имају право Французи што их се боје, јер Немачка доиста претставља један барутни магацин поверен рукама једног лудог човека..."

Он је већ мрзео Фердинанда. А сада, по асоцијацији, омрзну га још више, јер је видео у њему нешто што је личило на карикатуру Кајзера... Заједно са карикатуром омрзну и оригинал и обратно.

Немачки поредак, дисциплина, техника, све је то стварало у њему помешани осећај одвратности, чуђења и страха.

Његов је идеал живота и човека био сасвим други. Он је страсно волео слободу и веровао у слободну човекову личност, у њену вољу, ра-

зум и духовну моћ. А ту је све било механизирано, без облика, сиво и без душе.

Све је ипак посматрао, учио, пратио све: науку, уметност и књижевност, — али са једним потсвесним непријатељством човека, одгајеног у другој природној атмосфери и заљубљеног у друге вредности и лепоте. И целим својим моћним бићем, свим својим здравим разумом он је још више уздизао у својој души култ према земљи и оном огрубелом народу, из чијег је недра поникао...

У Минхену је живео рђаво, у материјалној оскудици. Градски живот деловао је рђаво на његово здравље. Поче да кашље и да слаби, али је мислио да је то нешто пролазно, обичан назеб. Редовно је посећивао часове и често одлазио у позориште, где га је нарочито интересовао Ибзен.

У пролеће оде на пољске радове обавезне за све студенте агрономе. Пао је на рђавога домаћина и живео је у влажном и хладном стану. Хранили су га рђаво — ротквама и кромпиром. И упркос томе, као од додира са земљом, здравље му се брзо поправи... Али чим се вратио у Минхен, наново се разболео.

Тада су му лекари препоручили Меран, у пољима Тиролских Алпа... После се с радошћу сећао тамо проведених дана, лутања по шуми и виноградима тог дивног краја. И здравље му се поново поврати... Да би се поново порушило, када је прешао да продужи школовање у Халу... Ту већ болест изби у таквом облику, да већ није

било сумње... Била је тубрекулоза... кашље сухо и пљује крв...

Није могао више ни да учи. И не довршивши школовање, Стамболиски се враћа у Бугарску.

Био је сав надахнут неком мистичном вером у родну земљу. Тамо, чим се дохвати њених материнских груди, — исцелиће се од тешке болести, оздравиће... Њему је недостајао само родни ваздух... Чим угледа поново Елецик и помилује га планински поветарац, — груди ће му поново дисати слободно.

Али и у селу болест продужи да га гризе. Све је сувље кашљао и све је чешће у пљувачки било крваве пене.

Тада га његова енергична жена одведе у Чепино, усред борових родопских шума. Окружи га материнском негом. Увијала га у топла одела и шалове. Давала му јаку храну... Стамболиски стиже у Чепино изнемогао, пресавијен на двоје, али са нетакнутом вољом за животом. Лечио се упорно. Дисао је чисти смолом засићен ваздух, пио лекове, често и чисто народне, док се његов снажни дух борио с болешћу.

И неколико пута је изгледало, да ће болест ипак да победи и обори џина. И најзад, уморна од силне борбе, смрт је отступила...

Стамболиски поче брзо да се опоравља и у јесен 1903 био је опет потпуно здрав и враћа се животу.

Животу... Он га није схватао као мирно благовање, у породичном кругу, предан свакоднев-

ним ситним бригама. За њега је живот имао вредност само у непрекидном стварању и борби. Маштао је о великом подвигу другог ослобођења Бугарске од покварености, насиља и зулума личног режима Кнежева и његових котерија, који су већ изгубили и последње остатке програма и идеја и борили се сада само за грубе интересе, повезане влашћу...

Сада, када се његово знање увеличало свим оним што је видео у Европи, циљ борбе, која му је претстојала, указивао се много јасније и реалније.

Та борба мора да доведе до обнове целога живота Бугарске. Напори за њено културно подизање морају да се упуте тамо где је њена привредна основа — село. Али то ће бити само онда када моћно организовани Савез земљорадника узме власт. Власт, разуме се, није циљ, већ средство да се оствари идеал. Мора да се модернизује сеоска привреда, да постане уноснија, да буде у стању да задовољи све, не само физичке већ и културне потребе сељака. Село мора да добије нове услове живота. Мора и у село да пробије хигијена, удобност, виша просвета и материјална сигурност. Рад да добије своју награду у вишем, културном и лепом животу. Мора сељак да се научи да ради рационалније своју земљу, али у исто време да уме и да одбрани производ свога рада од спекуланата, зеленаша, партизана и неправичних пореских терета. Тада ће оно постати слично оним селима у Баварској и

јужном Тиролу, у којима су куће зидане од камена, цигле и дрвета, са светлим, чистим, собама, креветима покривеним као снег белим чаршавима, лепим намештајем и истим удобностима као и у граду. Да има школе за сву децу и то до четрнаестогодишњег узраста, у којима да се уведе учење предмета који се тичу напретка сеоске привреде... Да има обилно воде у сваком дворишту... да се побољша раса стоке и да се сеје луцерка за њихову исхрану. Од ситне стоке — оваца и коза — да се пређе на крупну и да се створи модерно краварство. Тада ће порасти богатство сваког појединца и целог народа и државе. И Бугарска — земља свих могућности, богате подлоге, на којој све може да успева, од континенталних производа до егзотичног растиња: воће и индустриске биљке, — може да постане земаљски рај. Држава, у рукама народа, с целим својим апаратом, да буде стављена њему на услугу. Она треба да изграђује благостање својих грађана, а не да га руши. Државни буџет да буде искоришћен не за синекурна звања, него за изградњу путева, железница, наводњавање, електрификацију, силосе...

Али да се постигне тај идеал, потребни су џиновски напори и борба... Морају се давати жртве... Мора бити самоодрицања.

Јунаци Препорода дали су своје животе за слободну Бугарску. Сада треба да се роде нови јунаци, — да поднесу све жртве, да би се довр-

шило њихово дело и народ постао господар своје судбине. Између личне каријере и те борбе, Стамболиски је изабрао давно борбу. Савез земљорадника мора да постане моћно оруђе да се оствари идеал.

Вођ и идеолог

Средиште земљорадничког покрета било је пренето у Стару Загору. Тамо је излазио нови орган Савеза „Земљорадничка застава", у коме је Стамболиски сарађивао из иностранства.... Позвали су га тамо да се прими уређивања листа, што му је необично ласкало.

Тамо је отпочела и његова породична драма. Његова жена, упркос своје идејности и енергије, постала је већ мајком двоје деце, почела је мислити на њихову будућност. За њу су сада идеје биле потиснуте у други ред, а главно јој поста породица. Тражила је сигурност за себе, за децу и миран, срећан породични кут.

Али је Александар њу изабрао за друга не само за свакидашњи живот него и за борбу. У трагичној алтернативи између дужности породичне и дужности према друштву он изабра овај последњи пут.

Напусти газдинство и породицу да прими борбени положај који му је поверавао Савез. И оде, не без неминовних и мучних породичних сцена, не без велике унутрашње борбе, да се настани у Старој Загори.

Његова писма из тога доба, писана у Ста-

рој Загори и у Пловдиву, носе трагове великих душевних мука...

Госпођа Милена гледа кућу, децу, мало газдинство и продужује да учитељује. Она се с правом жали, да више не може, и зове га да поделе бреме... Да се врати као учитељ у Ветрен.

И он је у тешком положају, самотан, бедан. Празничних дана гледа како се друге породице веселе, а он нема куда да оде, утолико пре што од времена своје болести није могао да подноси дим по кафанама. Али и његов одговор је отсудно одречан.

„Ја бих желео да будем међу вама, али наша ствар и њени интереси задржавају ме и не дају да се удаљим..."

„Много ме изненађује твоје чуђење, када сам ти саопштио да више не мислим ни на какву службу. Право да ти кажем, очекивао сам од тебе пуно саосећања у борби, и мушки потстрек..."

Несугласице се развијају све више и више међу супрузима. Тон писама постаје све оштрији. У одговор на нова пребацивања женина Александар одговара срдито:

„Тек сам сада видео да у теби није било ни труни осећаја за некакво опште добро, за некакво јавно добро.

„Ти би желела да се ти сама и твој муж заглибите у блато, да проведете живот на миру, као најнижи крчмари, само да има свега довољно у материјалном погледу..."

„...Тако живе и свиње..."

И он зове своју жену да ступи с њиме поново у борбу за народну ствар. Он одбацује све рачуне и мудровања такозваног разума. У сваком реду његових писама, као и у свим његовим делима показује се искључивост његове личности која не може да се мери простим мерилом.

Он је Дон Кихот, полетео у борбу ка једном идеалу. Сав је био обузет својим великим заносом. Шта значе за њега „разумни" и „мудри" савети Санчо-Пансе! Он види својим духовним очима једну вишу истину, која је недоступна обичним погледима људи, заслепљених малим страстима и ситним потребама свакидашњице.

Обузет својом визијом, он се љути на жену што не може да гледа његовим очима. Да буде веран самоме себи, своме заносу титана, он је неправичан према својој жени и према својој деци, који имају потребе обичних људи. Његова је пресуда тешка и сурова, јер његова су мерила велика, удешена према размерама његовога духа. Сви су велики људи неправични... Можда је и толико рђаво прослављена Ксантипа била мудра и добра жена, али није била за Сократа, као што би и Софија Андрејевна много више среће донела једном обичном руском племићу, али није могла да је да Толстоју.

Милена Стамболиска расуђивала је као мајка и била је, по своме, у праву... Али њена је мудрост дражила њенога мужа који је себи створио једну огромну породицу — цео народ...

И Стамболиски пође изабраним путем ка својој великој и трагичној судбини.

* *
*

Као уредник „Земљорадничке заставе" Стамболиски стиче велику популарност у силном стихиском развијању земљорадничког покрета и све више и више избија као његов вођ и идеолог. Он расте у свести маса јер и сам расте духовно.

Његови су чланци пуни оригиналних идеја, самосвојности, вере и страсти. Његов стил, у почетку неизграђен, добија челичну снагу, кристалну јасноћу и изразитост. У прво време тон му је био умерен, онда постаје све оштрији према начину на који је режим одговарао на успехе земљорадничког покрета, — начину бруталном и нечасном. Штампа, котеријашка и улична, презриво је и злобно дражила противу „простака", „невежа", „рушилаца", каквим је она покушавала да престави земљораднике и њихове вође.

И борба Стомболискога постајала је све непоштеднија, борба противу странака које су присвојиле монопол на власт, добијану одозго, од Фердинанда, а у исти мах и противу самога кнеза, у чијој је личности он пророчки видео основно зло и главног непријатеља бугарског народа.

Он је нападао Кнеза и као символа унутрашњега расцепа, и као узурпатора народних права, и као руководиоца једне спољне политике,

у којој је млади трибун непогрешним осећајем већ назирао елементе авантуризма.

Нападао је изрођене политичке странке због њихове безидејности, грабљивости и неспособности, али није заборављао да подвуче да је зло и у самој пасивности народа, у његовом незнању и његовој равнодушности према својој сопственој судбини.

А идеал — то је био нови свет веће правичности, свет мира, слободе и стваралаштва.

Како се оцртавао тај нови свет у његовој уобразиљи? Да ли је био тај свет једна идила некакве обетоване земље, где ће царевати опште благостање и потпуна срећа?

Не. Он је био рођен под суровим условима бугарскога села. Познао је рано тешкоће живота. Знао је да природа није створила ништа апсолутно непогрешно. Није веровао у некакав вештачки, самодовољни и досадни рај. Али његова велика љубав тражила је пута ка бољем, правичније уређеном и поштенијем друштву. Његов идеал, у сравњењу са идеалима утописта и занесењака, био је скроман. Његова романтика била је исправљана његовим здравим осећањем стварности.

Између два пола, — једног савременога друштва, које је он осуђивао као варварско у суштини, одржавано грубом и неправичном расподелом добара, и које је он сматрао иструлелим до у корен, — и његове теориске супротности социјализму, Стамболиски је тражио један синтетичан принцип који би уједињавао.

Уз то и обадве друштвене теорије, теорија буржоаског либерализма и она друга теорија пролетерске државе, — биле су обадве, у негативном ставу према највећем и највише обесправљеном сталежу у Бугарској — земљорадницима. Они чијим се трудом одржавала држава с целим својим управним апаратом, који су хранили градове, — били су не само занемарени, него су и трпели с једне стране оскудицу, с друге стране насиље слојева на управи. Стамболиски је остајао веран демократији, али је сматрао да она, да би испунила свој задатак, треба да постане поново стваралачка, активна, проширујући свој рад и на економски терен. Желео је демократију способну да се наметне и да сврши с неправдама и противуречностима једног поретка, који ставља: „на једној страни несвесне народне масе", а на другој — „интелигенцију која пропада у раскоши и разврату".

„Демократија, каже он, не може да начини целу земаљску куглу подједнако плодном, све људе подједнако високим, подједнако телесно и духовно снажним, подједнако способним и радним.

„Она не може да начини људе с једнаким потребама и једнаке продуктивности, а да не окрњи њихова освештана права и слободу, — али она може и треба да уништи грубу, несумњиву и очевидну за свакога неједнакост у расподели животних добара..."

Његов је идеал био идеал „ веће правичности и човечности". Он је порицао нивелисање,

мисао да се све поравна, као противну људској природи. Тражио је нешто што се може постићи, нешто што би наградило напоре у предузетој борби. Не надахнуту варку пророка, него једну исправљену стварност. Нарочито за село желео је да га подигне привредно, просветно и здравствено. Од сељака да начини грађанина у вишем смислу речи, тј. биће свесно својих права и спремно да их брани. Због тога је Савез земљорадника избацио из свога речника појам сељака и заменио га речју земљорадник, — човек који ради земљу, али има иста и већа права и потребе од оних која су призната другим сталежима. А само својом сталешком организацијом земљорадници ће учинити да њихова права постану стварна и моћи ће да се користе, на равној нози с градовима, добрима више културе.

И његова апостолска реч, увек бодра, пуна самопоуздања, смела, кроз чланке и говоре стиже и до последње сеоске колибе у Бугарској.

Живот му је пун тих година. Ради неуморно; и на свом образовању и на виспитању других. Чита, пише, проповеда, полемише, путује по селима, организује дружбе, занемарује свој лични живот и све његове саблазни. Живи спартански, ограничава се у свему, у оделу и у храни. Не пуши и не пије. У његовим успоменама из младости нема ниједног заноса за којом женом, ниједне сентименталне или просто љубавне авантуре. Легао је рано и устајао је рано. Радни часови његови били су стро-

го одређени као и време другарских састанака, разговора и шетње. Кафански ваздух, оговарања и нерад остали су му туђи. Уопште, није имао слободног времена. Постигао је високу самодисциплину, коју је сачувао кроз цео живот. Његово једино лично задовољство је било ретко борављење у кругу своје породице... Одмор? Одмор је искоришћавао за газдинство, уређујући очев виноград, надгледајући, чистећи и хранећи стоку. То је постала његова насушна природна потреба. Сваки повратак, ма и на неколико дана земљи, као у старој легенди о Антеју, као да је обнављао његову снагу за нове циновске напоре у непрестаној борби.

Борба противу Фердинанда

Догађаји су се развијали брзо. Пажња целе бугарске политике била је усредсређена на Турску, — на болесног човека око чије су постеље очекивали тренутак да наследе све балканске државе...

Чекале су устремљене, суревњиве једна на другу, готове да се потом и посвађају око плена. Стамболиски је осећао то оштро, својим непогрешним нагоном. Видео је и амбиције Фердинандове, стално потхрањиване лакејским ласкањем бугарских политичара и оне поткупљене европске штампе, која је у њему откривала невероватне способности, проричући му сјајну будућност. Преко страначке борбе Фердинанд је био постао арбитар судбине бугарскога народа. Зашто да не постане арбитар и судбине Балкана? У души му се роди фантастична мисао да обнови Византиско царство, чијим би Цезаром требао да постане он. Њему, унуку француског краља, потомку хиљадугодишње династије, изгледали су околни монарси као скоројевићи. А он је био само кнез...

Живот Стамболискога тесно је везан са животом Фердинанда и овај животопис био би не-

потпун без ближе карактеристике тадашњег бугарског владаоца.

Фердинанд се појавио на балканској сцени сасвим случајно. Народно собрање 1887 године било је изабрало за кнеза Бугарске данског принца Валдемара. Али се овај не прими, претпостављајући миран живот једном несигурном балканском престолу. Многи су други кандидати били дискретно упитани пре него што се пажња Стамболова зауставила на принцу Фердинанду од Сакс-Кобург-Готе. Једина веза тога принца с Бугарском била је што је узео живо учешће у скупљању прилога међу мађарским магнатима за златну сабљу која је предана Гази Осман-паши, хероју одбране Плевне... противу ослободилаца Бугарске.

Фердинанд је у то време живео широким и празним животом своје средине као принц и гардиски официр мађарске војске. Време је проводио у јахању и по ноћним кабареима у Бечу и Пешти.

Делегација која је пошла да га нађе и да му понуди престо, састављена од три скромна Бугарина, нашла га је у ноћном локалу доста веселог.

Неочекивана понуда да постане владалац, кнез једне дивље земље, нагони га на смех... Његови су му пријатељи претсказивали да ће се највише пола године задржати на престогу... Он је весело одговарао: „Каква забавна авантура!..“

Кнез Бизмарк који није хтео да се свађа са Русијом, умеша се... Русија са негодовањем

одбаци његову кандидатуру. Чак ни Балплац није био потпуно на његовој страни. Само га је храбрила мајка, кнегиња Клементина, кћи краља Луја Филипа Орлеанског, жена великог ума, енергије и амбиције.

Али баш зато што је било толико препона, овај коњички официр реши из спорта да их прескочи, ризикујући чак да сломије и које ребро...

И он прими...

Први су му утисци у Софији били катастрофални. Град, дворац, људи — све га је бацало у очајање. Никакве забаве, једна примитивна средина. Његови су министри били људи груби, неотесани, зарасли у браду и бркове, неумивени. Говорили су одвратно француски, ручавали са салветима везаним око врата, јели месо ножем и срчући супу или кафу изводили целу гаму сладострасних звукова.

А изнад свега, диктатор Стамболов поступао је с њиме као са својим чиновником, чија је једина дужност била да потписује послушно све што му се поднесе... И да му није било мајке, да му подржи храброст, — напустио би он ту досадну игру још првога месеца.

Али после прве, мучне године, он осети да постаје невидљивим центром, око којега се групишу прохтеви, амбиције и тајна опозиција противу диктатора... Нарочито га је интересовала официрска средина, с чијим се виднијим претставницима он брзо зближи...

И уколико је диктатура постојала све омр-

знутијом, у колико се више хабала, — у толико је више осећао Фердинанд да расте његова снага...

И кад је осетио да се у истини оснажио и да је војска с њиме, обори неочекивано Стамболова и постави на његово место свога секретара д-р К. Стојилова, који постаде шефом конзервативне, такозване „народне" странке...

Данас је већ несумњиво утврђено да је његово дело и само убиство Стамболова које се догодило брзо затим. После овога он је постао потпун господар земље. Делио је милост и немилост. По својој ћуди доводио је владе и скидао их... Забављало га је како многи и многи, који су у опозицији важили као борци противу њега, пузе пред престолом, чим би их позвао да узму власт.

Почео је то у шали. Али га та игра на крају крајева занесе, и он је продужи страсно. Сада за њега није било више питање да сачува престо, већ да му прида блесак, да постане краљем и најзначајнијим чиниоцем на Балканском Полуострву.

Срећа му се осмехну... Непомирљиви према непокорној Бугарској цар Александар III умре, и на годину дана после пада Стамболова Русија га је признала, а потом и цела Европа. Истина, по цени крштења у православној вери свога наследника, — али је он добро знао да је оснивач Бурбонске династије, од које је и он произлазио, у сличном случају рекао: „Paris vaut une messe!"

Остајало је сада да узме лавовски део од турскога наслеђа...

У томе се његова амбиција подударала с националним идеалима Бугарске. Он их никад није осећао гласом своје крви, инстинктом расе. Али су му оне служиле као лични циљ, као велики занос у пораслој самоуверености његове утврђене моћи. И треба признати да га је сам положај правио духовним наследником оних бугарских владалаца, чије је стремљење од векова ишло ка топлом јужном мору: ка Солуну и Цариграду.

Он је уистину презирао бугарски народ, као што су феудални господари презирали себре, али је осећао његову неукротљиву енергију и динамику једне тек васкрсле нације. Бугарска је постајала снажна држава. Она је брзо развијала своју војну моћ.. На дан поделе Турске она ће бити најспособнија да узме свој део.

Македонске и јерменске револуционарне борбе, Мирцштетске реформе, све веће пропадање царства — све је показивало да је тренутак поделе близу.

И одједном у години 1908 изби младотурска револуција... Отпочеше реформе, кадре да оживе Турску. Слобода која је синула над њоме чинила је могућним заједнички живот покорених народа, непријатељски настројених према Турској, под заједничком либералном и толератном власти... И у навечерју својега остварења, велико заносно маштање Фердинанда поче се претварати у сјајну варку...

Завојевање се измицало, али остаје још једна могућност — царска круна. Фердинанд у томе циљу улази у преговоре с Бечом. И тамо се журе да ставе Европу пред свршен чин. Анексија Босне и Херцеговине, дотле само под окупацијом Аустро-Угарске, по мандату великих сила, треба да пресече сваке евентуалне будуће турске захтеве.

Анексија и проглашење бугарске независности падају једновремено, што јасно показује потајни споразум између Софије и Беча. И док у целом словенском свету, а највише у Србији и Русији анексија подиже бурне протесте и ствара опасност европског сукоба, — Фердинанд се проглашује „Царем Бугара", узимајући за образац формулу свога деде, „Краља Француза" Луја Филипа.

* *
*

Шта је добијала Бугарска и бугарски народ од проглашења независности? По форми вазална кнежевина, према слову Берлинскога уговора у суштини је Бугарска била не само потпуно независна, већ се и врло много користила својом тобожњом вазалношћу. Та јој је „вазалност" дозвољавала да се лакше меша у турске унутрашње послове и да има један повлашћени положај на турским пијацама за своју робу.

Објављивање независности затварало је турско тржиште и товарило је Бугарској велике

дугове Русији и откуп Хиршове источно-румелиске железнице.

Стамболиски, у то време већ посланик у Народном собрању за Преслав, протестује противу тог чина Фердинандове личне грандоманије, као и противу тајнога споразума са Аустро-Угарском, који је ставио Бугарску у лажни однос и према Србији и према Русији.

У своме великом историском говору о том питању Стамболиски је предвидео да тај Фердинандов чин неизбежно води у авантуру и уводи Бугарску у аустриске воде противу Словена. Он предвиђа не само балкански рат него и братоубилачки рат са Србима.

И од тога тренутка у својим чланцима и говорима као и при отварању XIV сазива Народног собрања, борио се он противу Фердинанда, — али првипут га је напао онде где је његово самољубље било најосетљивије, у спољној политици, онде где се Фердинанд сматрао великим мајстором. Славовички сељак дрзнуо се баш у тој области, сачуваној искључиво за њега, Фердинанда, да нападне потомка четрнаест краљева.

А Стамболиски је био већ несумњиво опште признати вођ бугарског Земљорадничког савеза. Његово је име будило наде сељака и мржњу на Двор и његове сателите. Сам је Фердинанд већ добро, иако не и лично, познавао борбеног сеоског трибуна.

Познавао га је и по сцени која се одиграла при отварању XIV Народног собрања.

Да га отвори традиционалном престоном бе-

седом, Фердинанд се појавио у парламенту горд, надмен, обучен у сјајну униформу и окићен орденима.

Презриви поглед његових бледих, хладних очију клизио је преко посланика који су га дочекали на ногама, савијене кичме и бурним пљескањем.

И док су народни претставници продужили да стоје, он је сео на престо, ставио на главу бели калпак окићен пером и почео својим глухим гласом који је као гроктање излазио из његовог монументалног носа, да чита своју посланицу Народном претставништву.

И тада се деси скандал. Посланици земљорадничке парламентарне групе, на знак Стамболискога, седоше тако исто и ставише капе на главу, чиме су хтели да подвуку пред надменим туђинцем да бугарски народ није слуга, већ господар...

Фердинанд се збуни, прочита беседу и пође срдито излазу... Пред земљорадничком групом заста за тренутак. Али кад му се очи сретоше са пламеним погледом Стамболискога, ћутећи га мимоиђе, као да је осетио у тамним очима смелога сељака неопозиву пресуду.

* * *

У Парламенту, који је стварно био само израз Фердинандове воље, јер је већина, дресирана и покорна, гласала како влада наређује, а влада је испуњавала само наређења државнога поглавара, — Стамболиски се увек супротстављао тој злокобној вољи. Он је узимао реч сваким поводом, да упадне, осуди и нападне режим; изазивао је негодовање, претње, али је уливао и страх... Поводом закона о анархистима, којим се хтело да прогоне на згодан начин сви непријатељи Фердинандови, нагонио је чак и саму владану већину да се збуни и успео је да обори тај за слободу опасни закон.

Он је сјајно заштитио толстојевце, који су били подведени под тај закон, и слободу уверења, доказавши с правом да су противу преступа, као што су убиства и друга насиља, довољни већ постојећи закони.

Неспособни да се боре с њиме речју, обасипали су га клеветама, злобним измишљотинама, простачким врећањима.

Називали су га простаком, кога су поткупили бугарски непријатељи, рушиоцем државе, готовим да је баци у револуцију.

Он је остајао хладнокрван, насмејан, бодар.

У одговор, Стамболиски је шибао лични режим, нападао Круну и странке на власти као носиоце безидејности, корупције и авантуризма. Устајао је противу сваког политичког гоњења, противу реакционарних закона који су у ствари ишли на то да ограниче личну и јавну слободу бугарских грађана. Кад је својим аргументима онемогућио поменути закон противу анархиста, којим се хтело да се прогоне не само преступна дела, за која се и без тога предвиђале строге казне у обичним законима, него и сама политичка уверења, грмео је:

„Ми не гонимо уверења... Убиство или потстрекивање на убиство није више кривично дело због тога што потиче од анархиста... У нас једна реакционарна странка може да искористи овај закон да прогони своје политичке противнике".

Бранио је са жаром своју идеологију и права сељака.

— Ви дражите сељаке противу грађана! довикивали су му владини посланици.

— Ако има непријатељства између села и града, кривци сте ви, — који управљате, ви који нисте уништили привилегије у пореском систему, просвети и јавним радовима.

Тада су га оптуживали да проповеда сељацима отпор противу закона.

— То је клевета! одговорио је он. Никада нисам гонио сељаке да се не покоравају законима. На против, увек саветујемо да се покоравају законима, јер иначе не би био могућан уставни живот. Има много закона рђавих за земљораднике. Али ми кажемо: клин се клином избија, а закон се законом мења. То је наша легална борба, којој је циљ измена тих закона уставним путем.

Стамболиски је порицао корист од револуције за земљораднички сталеж, али је изјављивао да би она постала неизбежном, ако се народу одузму право удруживања, политичке и грађанске слободе. Тада, у заштиту тих права, мораће се прибећи и другим средствима...

Он је инстинктивно осећао да је устав ипак једино јемство противу Фердинандове свевласти и зато је увек остајао чврсто на њему и устајао у његову заштиту...

Фердинанд је, међутим, био већ наумио да измени тај устав који га је, ма само и формално, спутавао у провођењу његових жеља и планова у спољној политици. Царска титула га је опијала. Пријеми који су му били приређени у европским престоницама — Петрограду, Паризу, Берлину и Бечу, а касније и у Цариграду, — потхрањивали су његову манију за величањем. Он је искрено уображавао да је велики дипломата. У ствари, његова политичка култура била је ништавна, његово знање је било површно, а смисао за стварност слабо развијен. Добро је знао само језике и ботанику... Ниска клањања политичара и љубазности туђинаца стварали су у њему уверење да је далеко виши изнад средине која га је окружавала и изнад мање помпезаних суседних краљева. И он је искрено веровао да ће спољну политику — ако добије апсолутну слободу да је без контроле води — отсудно повести остварењу циљева које је он поставио и које је било прихватило јавно мнење.

Било је лако наћи изговор да се прошире његова права. И иначе је требало да се сазове Велико народно собрање да би озаконило већ извршени проглас независности и санкционисало царску титулу. Доста је било да се на дневни ред Великог народног собрања стави и измена чл. 17 устава који је забрањивао склапање

тајних савеза, објављивање рата и закључивање мира без знања одговорне владе и парламента.

На изборима за Велико народно собрање земљорадници су имали велики успех добивши 52 мандата. Групу је водио Стамболиски.

9 јуна 1911 би сазвано Велико народно собрање у сали читаонице „Надежде" у старој престоници Трнову.

Још пре прве седнице у скупштинским кулоарима посланици су узбуђено претресали предлог о измени чл. 17. Стамболиски убеђује социјалисте и радикале да се одупру Фердинандовим прохтевима. Али и све три заједно ове групе ипак чине мањину. Већина је збуњена, али послушна... На позорници читаонице начињен је био престо, стављен сто за министре и претседништво... Улази Фердинанд... То је јавна провокација за суверену народну вољу, јер ако монарх има право да отвори престоном беседом обично Народно собрање, — Велико народно собрање стоји изнад њега, и има право, према уставу, чак и њега да збаци с престола...

Али га већина дочека стојећи, пљескањем и узвицима „ура".

И опет он седа и почиње да чита. Тада се са земљорадничких клупа, на којима су земљорадници посланици били остали седећи, док је већина стајала, уздиже једна снажа фигура и загрме глас који пресече већ прву реченицу Фердинанду.

— Протестујем противу рушења устава, по

коме Кнез нема право да отвара Велико народно собрање... То је самовоља... Где је народни суверенитет?

Већина продужује да виче „ура"...

Када је, излазећи, Краљ опет застао, као и 1908 године, да погледа Стамболискога, да га збуни, — народни му трибун презриво окреће леђа...

По други пут су се они срели у једном двобоју, у коме је пре или после један од њих имао да падне.

* *
*

Узалудни су били напори Стамболискога противу тупости, удварања и подлости оних који су извршивали вољу монархову. Већина је била већ унапред решила да дâ своме Господару пуно задовољење и у питању царске титуле и у питању чл. 17.

Његове пророчке речи прекидали су глупим упадицама владини посланици:

— Иди у крчму па тамо говори о томе!

— Он вређа цели бугарски народ!

— Он је Кинез, није Бугарин!

— Више волим да сам Кинез, него да будем у вашем срамном положају... — одговарао је он и продужавао је напад, јер је више волео да напада него да се брани.

„Ми знамо да када потомци бурбонски оду до тих крајњих граница своје власти, претрпеће пропаст од народа који их трпе...

„Данас се царском титулом даје форма, а сутра ће се дати и садржина, сутра у једном повољном тренутку, у једном рату с неком од суседних држава, када бугарски народ падне у какво лудачко пијанство..."

Национална катастрофа

Претсказивања Стамболискога, која су изгледала тако смешна другим странкама, почела су се обистињавати. Пошто се положај у Турској, благодарећи грубим погрешкама младотурских влада, погоршавао из дана у дан, почели су преговори између балканских држава о савезу. Измена чл. 17 устава допуштала је Фердинанду да све дипломатске преговоре води тајно, изван контроле јавнога мнења и без знања парламента.

Нема сумње, намеравани рат противу Турске у савезу са Србијом, Грчком и Црном Гором био је популаран у народу, васпитаном у традицијама ослободилачког покрета и у вери остварења бугарских националних идеала.

Али су догађаји показали колико је била оправдана сумња Стамболискога да ће Фердинанд злоупотребити добијену власт. Цела његова чувена дипломатија показа се савршено неумешном. У преговорима са Србијом дипломатска надмоћност била је несумњиво на страни Пашића и Миловановића. То се исто показало и са Грцима, чији је претставник, Венизелос, изиграо Фердинандове изасланике. Касније, за

време преговора у Лондону, у Бечу и Петрограду око питања мира и поделе освојених територија, Фердинанд се показао онаквим какав је у истини био: мегаломан, без осећања стварности, невешто лукав и вулгарно неискрен. У Лондону је тражио да добије у своју личну власт острво Тасос; у Бечу преговара противу Срба; у Петрограду се компромитује својом двоструком игром, у којој јавно показује да не жели да се потчини претходно уговореној арбитражи руског цара. Уместо да сачува пуну хладнокрвност, која је била неопходна у томе тренутку, пао је у хистерију, и после сјајних победа бугарскога оружја, проигра напоре неколиких поколења за један дан, 16 јуна 1913. Тога дана је он лично издао заповест за напад, којим је у једноме маху срушио наде бугарскога племена, и не само што изгуби све што је било добијено, него и осакати Бугарску, којој би одузета Добруџа.

Наступио је погром, који је бацио у погруженост цели бугарски народ. Разбијено бугарско друштво у тим трагичним данима није нашло довољно моралне снаге да га ликвидира. У пркос очевидности извршеногa преступа, Стамболиски и његови другови остали су опет усамљени у борби противу владаоца који је изгубио ореол. Истина, сви су шапатом изговарали име виновника пропасти, сви су везивали то име са фаталним датумом 16 јуна, али нико није смео да устане отворено, док је поткупљена штампа пребацивала целу кривицу на вероломне

савезнике, на Русију, на издајнике, који су осуђивали преступно безумље, а бранила је кривца.

Кад је генерал Ратко Димитријев, победилац на Лозенграду и Лиле-Бургасу, запитао неке команданте. да ли не сматрају да је дошло време да се ликвидира с Фердинандом, ови су се уплашили, а неки су одмах отишли и у Двор да саопште Краљу предлог овога генерала, који је после овога одмах био стављен у пензију и послан као опуномоћени министар у Русију.

Од политичара само је Стамболиски гласно и одлучно указивао на кривца националне несреће, који се био затворио у Дворцу, пио и спремао се на освету. Противу кога? У својој наслеђеној тупости феодала гледао је он на преживеле трагичне догађаје као на личну кавгу између њега и суседних краљева. Њима се упућују његове претње. Осветиће се он краљу Петру, краљу Константину и краљу Каролу. А тако исто и оној Русији коју је мрзео још од младости, када је подносио Осман-паши почасну златну сабљу за попаљена бугарска села и за побијене руске војнике — ослободиоце Бугарске.

Отсуство воље, страх, ропска природа бугарских политичара задржали су га на престолу, и он је поново почео смишљати нове авантуре, којима је хтео да покрије срамоту једнога пораза, пораза који је наступио његовом кривицом и кривицом његових послушних министара.

* *
*

О првој годишњици пропасти, 16 јуна 1914, организовали су студенти софиског универзитета жалобну поворку, која се зауставила пред Народним собрањем. Скоро цео трг испуни се народом и један стихијски узвик се истрже из груди гомиле: „Нека изиђе Стамболиски да нам говори".

Стамболиски изиђе, заустави се на степеницама Народног собрања, и пред хиљадама бугарских грађана изрече правичну пресуду, пресуду народне савести.

Према њему, на бронзаном коњу с погледом управљеним некуд далеко, издизала се статуа Ослободиоца Бугарске.

„Ви питате, ко је виновник. Ја вам одговарам. Он је у Двору, и да је у овој земљи било праведнога суда, требало би да Фердинанд буде обешен о тај споменик пред Народним собрањем као симбол његовог гажења народне воље."

За ту тешку али правичну пресуду није било извршиоца... Била је, напротив, влада најгора од ослобођења, такозвана либерална концентрација д-р Васиља Радославова...

А неколико дана касније бомбе и пуцњи у Сарајеву послужише као сигнал нове буре.

* * *

Чим је отпочео општи европски рат, самоувереност Фердинандова поново је порасла. Он је у њој налазио могућности да се освети нарочито Србима. Бугарски је народ дочекао овај рат са мало друкчијим осећајима. Надао се да

ће мудром политиком моћи да поправи несрећу која је довела Бугарску до Букурешког мира. Те су наде биле потпуно оправдане. Обе коалиције које су се бориле, почеле су се надметати саблажњивим предлозима Бугарској, било у случају да приступи њима било да остане неутрална. И док је за бугарски народ питање било ко ће му дати сигурнија јемства за стварне територијалне уступке, за Фердинанда је у души питање било већ унапред решено. Његова осећања која су му замрачавала разум и која су се оштро разилазила од осећања народа, народа који је у пркос свему волео Русију, водили су га Централним силама. За њега су преговори са Антантом били само дипломатска игра, једино у циљу да омогући Бугарској да се боље спреми за рат на страни Аустро-Угарске и Немачке у тренутку када му прилике буду изгледале најповољније.

Свака немачка победа га испуњава радошћу, али када је радиограм са Ајфелове куле јавио за пораз Немаца на Марни, он је кршио очајно руке и сматрао ту вест личном несрећом. Његови блиски причају да је те вечери испио целу боцу коњака.

Прошла су времена када је он уверавао наивне Французе да су његова крв и његово срце француски; сада већ није крио своју мржњу на Француску. Показивао је већ прве знаке сенилности и није могао да влада својим нервима.

Владу д-р В. Радославова, онога за време чије су се десила она убиства у Доран-Кулаку,

довео је био он на власт само због њених познатих симпатија за Централне силе. Први избори које је Радославов извршио 1914 године оставили су га у мањини. Упркос томе он је остао на власти и приредио нове изборе, пошто је дао изборно право и Турцима, из тек освојених тракиских области, који ће на заповести из Цариграда гласати за њега. На тај начин је он обезбедио већину од 4 мандата. Опозиција из парламента састојала се од земљорадника, као најјаче групе, затим демократа, народњака, радикала, прогресиста и двеју социјалистичких странака. Та је опозиција била готово у целини русофилска, осим „тесних" социјалиста које је руководила мржња на царску Русију.

Стамболиски, за којим је стојала цела његова група од 48 посланика, био је за неутралност.

Срцем је био на страни Срба. Сматрао је да би њихов пораз био несрећа и за Бугарску. Али је у исти мах знао да је неутралност више одговарала душевном расположењу народа и да ће његово противљење Краљевој политици на тој основи бити много успешније.

И он мушки, као ретко ко, још на првој седници Скупштине узе реч поводом европских догађаја и каза:

„Са овога места као претставник народа желим браћи Србима да победе у њиховој борби за слободу противу Аустро-Угарске".

Са владине стране чули су се узвици него-

довања, и неко му довикну: „Ти ниси Бугарин... Ти си Србин."

Не збуњујући се Стамболиски одговори: „Ја нисам Бугарин, али нисам ни Србин, јер сам Југословен."

И тим историским речима велики Балканац одредио је будући правац бугарске политике за братски споразум са свима Јужним Словенима.

Историски сусрет

Стамболиски је видео јасно Фердинандове намере. Зато је прегао да убеди опозицију да се сада, пред опасношћу која се наднела над Бугарском да буде увучена поново у рат, у још опаснију авантуру него 16 јуна, налаже солидарна акција свих политичких група, а углавном оних на левици против приласка Централном савезу, и то на бази искрене неутралности. Али су стари политичари мудровали, не решавајући се да изиђу у отворену борбу. Били су навикли да добијају и чекају све одозго. Да добијају надахнуће од Господара... Можда ће се сетити да их позове на власт! Ни левица није показала велику готовост за борбу. Нешто више: „тесни" социјалисти потпадоше под утицај чувеног Парвуса, који им је уливао дивљење у своме двоструком својству руског емигранта и немачког социјалдемократа. А Парвус је био агент немачке пропаганде, која је расипала од самог почетка рата огромне суме да придобије на своју страну јавне факторе, штампу и поједине утицајне личности.

Међу овима је била и македонска организација, која се после херојског доба револуционарних борби противу Турака, у којима је изгубила своје најбоље претставнике, била изродила и постала Фердинандовим оруђем. Сада је та организација отворено претила Стамболиском убиством, и започе, уз јавну помоћ Радославова, оружане нападе противу Срба.

Напори Стамболиског да опозицију уједини за општу акцију остали су бесплодни. А догађаји су се развијали незадржано ка одлукама судбоносним за Бугарску.

Битка на Марни уплаши Фердинанда, који је био готов да стане на страну Немаца још у самом почетку, да су ови били ушли у Париз. И он је само по нужди објавио неутралност Бугарске, али та је неутралност била јавно наклоњена Централним силама.

Кад је Турска пришла Немачкој, немачки инструктори, техничари и маса оружја и муниције пролазили су преко Бугарске за Цариград... На протесте сила Споразума Радославов је оријенталски лукаво одговарао да му ништа није познато и да ће наредити истрагу... А када је Споразум предложио важне територијалне уступке Бугарској за њен улазак у рат на њиховој страни, или чак за једну искрену и поштену неутралност, — бугарска влада их није примила, чак ни као базу за преговоре...

Јасно је било да је Фердинанд само одлагао своје прилажење Немачкој и Аустро-Угарској из страха од неизвесности, али да ће чим се немачка победа буде почела оцртавати као

могућа, бацити бугарски мач на теразије догађаја.

И чим су Руси у лето 1915 године претрпели велики пораз у Пољској, где је ред руских тврђава пао у немачке руке, Фердинанд реши да је дан одмазде дошао.

Узалудни су били напори свих умних и предвидљивих људи да га спрече. Извештај д-р Николе Генадијева, који је био испослан у иностранство са задатком да проучи положај и који заузе потпуно негативно држање према савезу са Централним силама, сматрао је он као дело проданог човека. На извештаје свих својих опуномоћених министара, који су му указивали на опасности наумљене авантуре, он је записивао злобне и ироничне примедбе. Најбољи од тих извештаја, извештај М. Мацарова из Петрограда, доби кратку оцену:

„Лабудова песма".

У тој белешци било је нешто истинско, јер је то уистини била лабудова песма наде у величину Бугарске.

За време док је стално обмањивао Споразум, Фердинанд је јула и августа 1915 закључио тајне војне савезе са Немачком, Аустро-Угарском и Турском, користећи се чл. 17 устава који му је, с благословом свих странака на влади, давао то право.

Споразум прави последње напоре, опомиње, предлаже, али се све то одбацује без проучавања. У Софију стиже маса немачких официра... Има још наивних који верују да још ништа

није одлучено, али Стамболиски осећа да је положај немиран и да се расплет приближује.

Он оде Радославову, заједно са Д. Драгијевим и Ал. Димитровим, да тражи објашњења... Овај пут претседник је искрен. Он рече земљорадничким вођама да је питање решено и да Бугарска иде с Централним силама...

Било је то 28 августа...

Стамболиски, до крајности узрујан, похита да обавести шефове опозиционих странака. Сви реше да начине заједнички корак код Краља, и земљорадничка група одреди Стамболискога да је претставља у намераваној аудијенцији, промениви, с обзиром на изванредне прилике, своје решење да не улази у Двор...

На дан 4 септембра Краљ им даје тражену аудијенцију.

Јављају се у њој Ал. Стамболиски за Савез земљорадника, Ал. Малинов за демократе, Најчо Цанов за радикале, Ив. Е. Гешов за народњаке и д-р Ст. Данев за прогресисте.

Фердинанд прима делегацију у црвеноме салону у Двору. Његова је одлука коначна, и он је сасвим равнодушан и спокојан... Од његових гостију интересују га само Н. Цанов и А. Стамболиски, јер само с њима до тога тренутка није никада разговарао.

Кад му је Малинов рекао неколико речи о опасности оријентације Бугарске ка Централним државама и кад су се Гешов и Данев спремали да за њим говоре, Фердинанд нареди:

„Нека прво кажу своје мишљење Господа Цанов и Стамболиски."

Цанов, видно узбуђен, прочита своју реч. То је био један сентименталан апел у име осећања бугарског народа према ослободитељки Бугарске Русији. Краљ је седео и слушао са отвореном досадом на лицу, и само реч Русија нагони га да се мало намршти, као да је хтео да каже: „стара песма".

За то време Стамболиски је посматрао човека противу кога је био упутио толико страсних оптужаба. Пуно, бледо лице Фердинандово није изражавало ништа особито. Ни дубоко осећање, ни мисао.

Очи су му биле мутне боје устајалог блата и гледале су хладно испод црвених, мало надутих капака. Мундир само што није прсао под притиском огромног трбуха. Цео је био окићен орденима и лентама за које је имао неку сладострасну манију.

И од њега је зависила судбина Бугарске!...

И Фердинанд је крадом погледао тога свога заклетог непријатеља, ту „бесну животињу", тога „простака сељака", који му се дрско испречио на путу и усудио да га заједа и напада. Гледао га је прикривеним али оштрим интересом као неко чудо природе, у тамној нади да ће умети да га збуни, да му улије поштовање према себи као толиким другим „борцима", који су при првом сусрету с њиме губили храброст и постојали његове најпослушније слуге.

А кад је Стамболиски јасним и чврстим гласом почео своју реч, о којој је мислио целе те ноћи, није могао да задржи свој надмени равнодушни изглед, премести своје тело, нагну се напред, упи се погледом у њега, а на лицу му заиграше мишићи.

Ова реч је документат и за карактер Стамболиског и за његово готово генијално предвиђање...

Он је бранио своју тезу да се сачува неутралност бар до тренутка када би рат уистину ушао у своју последњу закључну фазу, да би земља могла добити највише уз најмање жртве... Додаде да је доскора веровао да је тај пут усвојила и влада.

„Али испитивања која сам извршио са својим друговима из земљорадничке групе, чврсто су ме убедила да је оно што је Ваша влада наумила страшно, ужасно и катастрофално, и то не толико по својој суштини колико по недостатку најпотребнијих услова да би се та ствар привела добро крају".

„У мојим очима, у очима мојих другова из земљорадничке групе, чак у очима целог бугарског народа, који више није гомила, такав један рад владе биће стварна авантура која ће да гурне у пропаст и народ, и државу, и династију"...

„Али оно што је најважније, Ви и Ваша влада ничим не можете да направите тај свој рад популарним... Ни — јер овде не може речи бити о популарности, — ни ма и мало пријемљивим за бугарски народ..."

Говорећи о народним осећањима, тврдио је

да су та осећања на страни Русије и да је народ разочаран после свега што је преживео 1912—1913 године.

„Ужасан утисак преживеле пропасти тако исто није ишчезао.

„Убијена му је вера у његове управљаче..."

„И најважније, — његова вера у Вас, Ваше Величанство, коначно је поколебана и убијена. У његовим очима, у очима народа, после пораза 16 јуна 1913 Вама је скинут ореол утанчаног дипломате.

И он учини апел на Краља да заустави владу на овом опасном путу и да сачува неутралност.

И пошто му напомену прошлу катастрофу, после које је народ тражио одмазду, у чему је био спречен од вођа Савеза земљорадника, да би се избегли велики потреси, додаде:

„Запамтите, међутим, да ако сутра учините исти преступ, ми из Савеза земљорадника не само што нећемо спречавати народно негодовање противу Вас, него ћемо сами постати претставницима тога негодовања и поднећемо Вам његову тешку али правичну пресуду..."

Фердинанд се видно уздржавао да не плане. Поглед му је час тражио очи Стамболискога час немирно блудио по зиду... На зиду је био окачен скуп гоблен који је показивао „Европу како јаше на бику". И невољно му се тај омрзнути човек краткога врата, упорнога чела и широких плећа учини као тај бик погнуте главе, готов да налети на њега... Али „Европа",

зар није Европа била ипак симбол његовог превасходства европејца и аристократе?... Он ће да зајаши бика и укротиће га!...

Кад је Стамболиски завршио, у салону се, у коме се никада дотада нису чуле друге речи осим речи утанчане учтивости, — зацари збуњено и тешко ћутање...

Краљ га је прекинуо:

— На Вас је ред, господо, обрати се Гешову и Даневу. — Њихове су речи биле умерене и учтиве, али су и они осуђивали Краљеву политику.

Фердинанд се подиже и започе посебне разговоре с непокретним лицем чије је спокојство оповргавало само нервозно играње његових прстију... По неколико речи свакоме, колико да се сачува етикеција. Само је Малинову рекао да жели да га види и посебно... Али чим дође до Стамболискога у гласу му се осети гнев:

— Ви сте били врло дрски говорећи са мном.

— Али сам био потпуно отворен. Користио сам се слободом речи које нема више напољу и казао сам Вам оно што треба да знате.

— Зашто само мене чините одговорним за све... Има и других фактора.

— Није то само моје уверење него је то уверење и целога народа. Једна велика празнина је у уставу и она вам даје широку могућност да будете све и сва.

Још неколико жучних питања и одговора, и Фердинанд подиже свој глас:

— Ви ми, господине Стамболиски, претите нередима и бунама. Говорите ми да нико нема вере у моју способност и да ћете ми Ви сами једном поднети тешку народну пресуду.

— Знајте, — краљ поче скоро да виче, — да ја имам свој одређен пут, јасно одређену политику.... Ићи ћу смело тим путем и Ваше ме претње неће зауставити... И идући тим путем, сматрам да много боље служим народу него Ви.

— То је питање.

— Ваше служење народу у овоме тренутку стоји под много знака питања.

— А Ви покушавате да вређате, Ваше Величанство! И то у једноме тренутку када Вам је потребна помоћ свих. Е, добро. Ваше увреде нису у стању да ме се косну. Задовољан сам што сам из Ваших уста чуо оно што цео народ тврди, оно што сте се мало пре мучили да оспорите. Хоћете да идете својим путем... Идите, — а и ја ћу својим.

На уздигнути глас Фердинанда Стамболиски је одвраћао громко.

И у салону где први пут одјекну слободна народна реч, сви су притајена даха слушали овај двобој речима између Краља и сељака.

— Ићи ћу, јер је мој пут истинска служба народу, а не Ваш, викао је Фердинанд.

А одговор га ошину као шамар:

— Мој пут се није свршио поразом као Ваш. И сада ако кажете да идете истим путем изгубићете главу...

Пред овом претњом урођена гордост Фердинандова савлада чак и његов гнев. И он одговори надмено:

— Не брините за моју главу... Ја сам стар... Брините се за Вашу, Ви сте млади...

Драматични дијалог би завршен. Политичари се разиђоше кућама свесни да су „извршили дужност". Краљ је давао наређења за непосредни напад на Србе, а у души Стамболискога сазревала је мисао о буни.

У затвору

Манифест којим је објављен рат претставља чудан документат менталитета Фердинандовог и потпуне политичке несмишљености. У њему се тврдило да су Срби напали на бугарску границу и да је Бугарска принуђена да се брани. Народ се позивао да брани границе, али се истовремено та лаж оповргавала, јер се додавало да ће Бугарска да се бори раме уз раме са војскама Централних империја... У манифесту се тврди још да се рат ближи своме крају...

У истоме тренутку када се званични манифест лепио по зидовима свих градова и села у Бугарској, други манифест потписан од Александра Стамболискога растурао се тајно по земљи.

„Данашња влада је влада авантуриста и познатих ратобораца.

„Њихови планови и ратне намере разбијале су се досад о снажне протесте народних маса и о убедљиво држање које смо имали и имамо и сада ми, народни изабраници који видимо да ври народно негодовање, да зјапе ране балканскога рата и да тутњи гневни ропот народних маса..."

„И ми вас позивамо, радници и земљорадници, сељаци и грађани, зовемо вас у име Бугарске.

„Устаните као један човек, сачувајте мир, претворите се у тврдињу једнодушности и о њу ће се разбити валови авантуристичкога патриотизма који у безумљу спрема рат, и у својој лудој заборавности хоће да баци Бугарску у пропаст.

„Нека не дозволи бугарски народ да се тако јевтино и узалудно продаје бугарска крв за туђе интересе и туђу ствар.

„Нека се из целе земље подигне моћан и пун претње глас: сазовите Народно собрање да би народ узео своју судбину у своје руке. Укините војно опсадно стање. Дајте слободу штампи и речи и не претварајте нам земљу у гроб и пепео.

„Живео мир! Доле авантуристи!"

И док су поново мобилисани сељаци облачили старе шињеле и полазили на границу да се тамо увере да нема никаквог српског напада, — погнуте главе и притајене мржње противу владе и Краља, — Стамболиски би ухапшен у Пазарџику и под стражом спроведен у Софију. У команди га један официр удари песницом... Када је четири године касније, као претседник владе и министар војни Стамболиски видео име тога официра у списку предложених за пензију, — остави га у служби, приметивши: „Лична освета је недостојна јавног радника"...

* * *

Затворише га у Централни затвор и осудише на доживотну робију, пошто су га неколико месеци држали под претњом да ће бити стрељан. То га није плашило. Хтели су да га принуде да потпишу изјаву да се каје и да одобрава спољну политику Фердинанда и Радославова.

У његовом дневнику из затвора читамо:

„Више волим смрт него срамоту".

Уистину, хтели су да га убију из заседе и пре него што је ушао у затвор. У забуни, међутим, око мобилизације пропустили су тренутак... Судско убиство било је мало теже. Зар не би изазвало оно буну у војсци?.. Ето 22 пук на граници, у Неврокопу, покуша да подигне буну. Десет војника је било стрељано.

И без тога извештаји виших команданата влади говорили су о рђавом расположењу војника; о притајеном роптању; о бунтовничким натписима по сеоским колибама. А један од стрељаних из села Чепина у Неврокопу био је успео да узвикне: „Живео Стамболиски!"

Затвор, у који су га били бацили, постајао је већ голготом.

Поступали су с њим рђаво. Ставили су га заједно са обичним преступницима у ћелију на којој су прозори били полупани. Знали су да је у младости боловао. Смерали су да га убију хладноћом, влагом и глађу...

Колос издржа. Када су му касније, 1916 године, дотерали у госте земљорадничке посланике и генадијевисте заједно са самим Н. Генадијевом, оптуженим у Деклозијеровој афери, режим је постао човечнији и живот сношљивији.

Та је афера била удешена да улије страх и да умањи опозицију у Народном собрању... Пред мобилизацију закупили су били Французи и Енглези у Бугарској велике количине хране да би спречили Немце да они покупују. Куповали су преко Синдикалне централе при Савезу земљорадника и преко пријатеља Генадијева и Бурова... После мобилизације та је храна била узета, и нормални трговачки посао којим су милиони злата улазили у Бугарску, био је проглашен издајом и саботажом мобилизације. Осуђени су били Рајко Даскалов, управник земљорадничког магацина, посланици Турлаков, Н. Георгијев, Гр. Бојаџијев од земљорадника, и Генадијев са четири посланика његове парламентарне групе...

* *
*

Напољу, у земљи, после извештаченога одушевљења првих успеха, брзо је дошло разочарење... Разметљиво тврђење у манифесту да је рат већ при крају показа се лажју. Сви су, на против, видели да ће се рат још дуго продужити. А у Бугарској је почела да се осећа несташица у храни. Немачки војни и интендантски службеници, иако малобројни, понашали су се као господари у освојеној земљи. Износили су крijумчарећи или уз помоћ Радослављевих посланика све што су налазили по селима, — жито, стоку, живину, — и глад се поче оштро осећати

како на фронту тако и у позадини. А у тој позадини, разуме се, остали су сви „патриоти" који су позивали на рат. Сад су они рат искоришћавали за бесрамну пљачку. Већина владиних посланика претворише се у трговце. Износили су храну, а уносили лошу робу коју су продавали по баснословним ценама због несташице најобичнијих артикала. Чак су се и нека посланства претворила у трговачке канцеларије које су трговале свачим — од калемова до аутомобилских гума преношених у Софију дипломатским куририма. Морално слепило и раскош у позадини, упоредо са бедом већине у земљи и на фронту, изазивали су узрујаност и гнев. Мржња противу владе и Немаца је расла. Појавише се већ и бекства из војске и крвави судари с немачким војницима који су у окупираном Нишу крали целе вагоне хране, одређене за фронт, и упућивали их у Немачку.

Фердинанд доживе неколико задовољних тренутака... Зар није Краљ Петар био принуђен да напусти Србију?.. Али сад се рађало и у њему неспокојство и несигурност... Извештаји са западнога фронта нису га храбрили. Замишљени велики удар Фалкенхајма на Верден претвори се у неуспех. На руском фронту Аустријанци претрпеше неколико великих пораза. На солунском фронту, противу неудобне и развучене бугарске одбранбене линије, гомилали су се све нови и нови одреди Споразума... Румунија се спремала да приступи Споразуму, а и Грчка, упркос германофилству краља Константина, није била сигурна ни за једну ни за другу страну, али ју је већ заталасала Венизелосова пропаганда...

И када је бугарски војни аташе у Немачкој, позван у Софију да поднесе извештај, рекао Цару своје мишљење да Верден неће пасти и да ће се рат дуго продужити, он је побледео и те је вечери попио дуплу порцију коњака.

* *
*

С променом режима у затвору Стамболиски прегну поново на рад. Писао је, читао, правио гимнастику по Милеровом систему, шетао по дворишту или разговарао с пријатељима, све то у одређене часове.

Сада су му већ допуштали и посете... Што је положај био несигурнији, утолико је више влада попуштала режим у затвору... Уосталом, тај је режим слабио и по сили општег недуга — корупције саме управе затвора, јер се за сатлик вина, за један хлебац и за неколико лева затварале очи на све...

С малаксавањем ратничкога духа Стамболиски је постајао центар свеопште пажње у земљи. Долазили су да га посете политичари — они који су се повукли првога дана мобилизације и свили своје заставе, док су се у исти мах многи од њих и јавно били покајали за своју опозицију противу рата, — посланици и сељаци, као и многи војници на отсуству с фронта.

Добијао је масу писама, у којима су га питали за будућност као да је био пророк. Писао је брошуре о питањима у вези са земљорад-

ничким покретом и решавао спорове у земљорадничкој парламентарној групи, где је отсуство опште признатога шефа изазвало расцеп. Ово последње га је нарочито много мучило. Апеловао је топлим другарским писмима на свест, дужност и осећаје, али није могао да победи инат толико карактеристичан за Бугаре. Читао је класике и учествовао живо у свакој политичкој дискусији које су се водиле у дворишту, у „сенци вешала" која су се ту уздизала као символ режима и по својој намени и по трулим гредама од којих су била начињена.

Једнога дана у позну јесен 1916 године у затвору се појави министар правде Попов... Дошао је да понуди Стамболиском — министарску столицу!

— Дотле ли смо дотерали? с потсмехом запита Стамболиски и одби презриво.

Продужи потом да пише своју расправу: Какав треба да буде политичар, служећи се и невољно али правилно својим сопственим примером.

У марту 1917, после Руске револуције и уласка у рат Сједињених Држава, распадање у позадини и на фронту поче да се оштро осећа... Дотеривали су у затвор масу осуђених војника... Писма Стамболиском постајала су узбудљива... Кад ће се свршити рат? Писма су пролазила кроз цензуру и тамо се знало за расположење.

Упркос измишљеној још онда и упорно ширеној легенди, — Стамболиски никада није био

дефетист. Никада није саветовао да се напусти фронт. Напротив — смиривао је војнике како је знао. Истина, саветовао је увек засебни мир, који је могао да спасе Бугарску, али је знао да је само уз солидну оружану снагу могао да има достојан мир...

Али се оживљавање опозиционога духа у земљи и на фронту везивало за његово име у владиним круговима.

Почеше репресалије противу политичких затвореника. И веће сигурности ради, Стамболиски би испраћен у видински затвор.

То није спречило, разуме се, распадање војске и узрујаност у народу.

А Стамболиски и у Видину остаде исти: бодар, смео и неустрашив борац и под много тежим условима. Затвор је само прекалио његову вољу и упорност. Зато је касније тврдио да је затвор најбоља школа за политичара.

* *
*

Рат се никако није свршавао и ова тешка школа Стамболискога продуживала се, док је у земљи расла беда и јачало роптање, разочарење обузе чак и ону средину која је доскора била германофилска, али коју је узбуњивала чињеница да је у Добруџи био заведен „кондоминиум", да су Немци грабили све, а нису давали ни обећану помоћ у војсци и муницији, чак ни дипломатску помоћ, јер су јавно штитили побеђене Румуне и држали страну Турској, која је показивала тежњу да исправи у своју корист грани-

цу на Марици, под изговором да је помогла војском противу Румуније.

Добручко и маричко питање које су Немци кренули побуђивало је опште негодовање, а држање немачких војних власти, на челу с потпуковником фон Масовом, који је диктовао влади и презриво се односио према бугарским вишим командантима, — доливали су уље на ватру.

Сад су већ сви говорили противу Немаца, осим неколико посланика, заинтересованих у трговини с њима. Влада је била потпуно компромитована. Она показа и пуну политичку неспособност и поквареност дотада ненадмашену... Од њених јавних недела пропиштали су били Бугарска и окупиране земље. Не задржавамо се на описима варварских злочина, извршених нарочито у Моравској области, да се не буде рђаве успомене на прошлост, али треба да их забележимо историске истине ради, истичући међутим да су та зверства била дело једне владе које се већ потпуно била одрекла цела јавност Бугарске, и да у тим злочинима није узео учешћа бугарски народ. Заједно с тиме и упркос томе што је револуција у Русији довела до пропасти рускога фронта и закључења засебног мира између Русије и Централних сила, а касније између ових и Румуније, све то ипак не доведе до надмоћи Немаца на западу, у толико више што је распадање Аустро-Угарске ишло тако исто брзим темпом. У овој последњој центрифугалне силе покорених и незадовољних народа поткопавале

су основе старе монархије, и тенденције засебнога мира обузеле су и саме њене врхове...

Популарност Стамболискога која је расла и у земљи и на фронту није оставила владу равнодушном. Ма колико да се она није обазирала на јавно расположење, застала је ипак пред чињеницом да њен заробљеник постаје символом свих народних нада. Она је већ знала да се на фронту, где су војници гладовали, и по селима, где су реквизиције биле изазвале узрујаност, отворено говорило, да ће земља бити спасена само ако Стамболиски прими власт и закључи засебан мир. Када је избила Руска револуција, таква су расположења ојачала. Шапутало се међу војницим да треба да се учини исто што и у Русији.

Уплашена, влада покуша да привуче Стамболискога и његове другове, да би подигла дух или, бар, да убије углед човеку који, ма да је у затвору, претставља опасност за њу и политику коју она води.

Посланици земљорадничке групе којима се влада обратила поставише као први услов за преговоре пуштање Стамболискога и његових другова. И Краљ и Радославов примили су то, али су тражили да у владу уђе и сам Стамболиски, да би тиме дао пуно јемство за своју „лојалност" и да се на тај начин солидарише потпуно с политиком самога Фердинанда.

У лето 1917 године, министар правде Попов појави се у затвору под изговором да изврши преглед.

Као узгред задржа се у одељењу за политичке затворенике, поразговара с Генадијевим, који му је одговарао са својом утанчаном иронијом, па уђе у ћелију Стамболискога, кога затече да пише. И разговор отпоче:

— Преживљујемо тешка времена, поче министар. Бугарској су потребни сви њени синови, да би завршила своје уједињење... Потребно је унутрашње јединство и слога. Влада је готова на велике уступке... Шта мислите ви о том питању?

Стамболиски се осмехну:

— Шта мислим казао сам већ у своје време... Четвртога септембра 1915. Због тога сам осуђен. Шта значи један осуђени преступник за такве велике државне послове?

— Зато је лако, одговори брзо министар, у коме одговор Стамболискога пробуди наду... Још сутра можете бити слободни, доста је да хоћете... И чак нешто више: можете да уђете са двојицом ваших другова у владу!...

— Зашто да уђем у владу?... Да закључим засебан мир.

Попов направи гримасу.

— Рано је да се говори о миру... Али ће и он доћи брзо. Руси су у распадању. И ускоро ће њихов фронт пропасти, а немачке армије затим ће, ослобођене, бити пребачене на запад и нанети отсудан удар. Тада ће се склопити мир, који ће Бугарској дати све што сада држи: Македонију, Моравску област, Добруџу. Ми Вам

нудимо да узмете учешће у стварању велике Бугарске...

— Или, пре, у неизбежној пропасти мале Бугарске...

Стамболиски се усправи и његова огромна фигура испуни целу ћелију.

— Ви живите у илузијама. И да пропадне Русија остају западне моћне државе којима су ту скоро пришле и Сједињене Државе... Оне располажу неисцрпним изворима снаге, новцем и материјалом, сада када Немачка већ гладује и иде пуној исцрпености. Кажите тачније да ме позивате да спасавам... И ја бих се одазвао, кад би се нешто могло спасти тим путем који је Краљ изабрао. Али на том путу нема спасења!... Он води само у пун пораз!.. Спас је само у брзом засебном миру, док још вредимо нешто и док можемо преко њега да добијемо нешто..... Баш сада када је рат дошао у критичну фазу. Ако се испусти овај тренутак — биће касно...

— Значи, Ви одбијате?

— Под тим условима одбијам потпуно и неповратно.

Попов изиђе из ћелије збуњен и љут... У ходнику срете Генадијева.

— Довиђења! рече министар.

— Опет ћеш доћи, зар не? потсмехну се Генадијев.

И уистину, после годину и по Попов дође у затвор, али не као министар, већ као затвореник, оптужен за националну катастрофу.

* *
*

После неуспеха да се Стамболиски увуче у владу, надзор над њим и његовим пријатељима напољу би пооштрен. У затвор упутише тајне агенте, као тобож затворенике који симпатишу политичким противницима режима. Правили су изненадне претресе да открију некакву тајну преписку. Ништа не открише. Али је влада осећала да са сваким даном који прође расте духовна моћ њеног затвореника. Она чак претпоставља да се око њега скупљају завереници. Међу посетиоцима Стамболискога, уистину, почеше да се јављају и официри који нису крили своје незадовољство с владом, с вођењем рата и са савезницима Немцима. Ови су постајали све непопуларнији. Изгладнели, упућивали су одреде с камионима да краду свиње и овце по селима. Вагони са храном и опремом за фронт упућивани су у Ниш од Немаца, а из Ниша у Немачку. А за бугарску војску није остајало ништа — ни одела ни хране. Сами немачки официри држали се дрско и презриво према бугарским грађанским и војним властима. На тај начин избијали су свакодневно сукоби. Уз то ти немачки официри стајали су у позадини одакле су имали вољу да командују целом Бугарском. Претставник немачке Врховне команде у Софији, потпуковник фон Масов, понашао се као гувернер у освојеној земљи. И не ретко су официри у посети гневно и оштро говорили:

— Једнога дана ћемо их све повезати и склопити мир!

Стамболиски није спремао никакву заверу.

Али, природно, делио је њихов гнев и није крио ни пред ким своје мишљење. Шпијуни су саопштавали све полицији и једнога дана, без претходног обавештења, неколико активнијих затвореника преместише у затворе у унутрашњост.

Разуме се да је на првом месту био Стамболиски. Њега испратише у јесен 1917 у видински затвор, да би се на њега изближе мотрило, под најтежим условима за његово здравље. Био је потпуно одвојен од политичкога живота и од свих својих другова.

У суштини, био је то одговор Радославова и Фердинанда на његово одбијање да сарађује у делу катастрофе, која је долазила. С непромењеном храброшћу поднесе Стамболиски и то ново искушење. У видинском затвору био је поново изједначен с обичним злочинцима. Али његова лична чар била је тако велика да су се сви ти несрећници — лопови, убице, фалсификатори, с којима је он морао да живи, држали према њему с дубоким поштовањем. Кували му јела, чистили му собу и обезбеђивали писмену везу с друговима из Софије... Ти су се несрећници показали искренији и честитији од многих политичара... Зато је касније, као претседник владе, Стамболиски искористио сваки случај да широко подели милост, сматрајући да великодушност често дејствује на морално подизање људи јаче, него сурове казне.

Година 1918 — осећали су то сви — имала је да донесе решење. За Бугарску једини је спас био да напусти „савезнике", који су се показа-

ли потпуно нелојални и гледали на њу као на освојену земљу. Али Фердинанд је био везан до краја. Још при преговорима с двема коалицијама, пре уласка у рат, Фердинанд није сакрио пред француским послаником Панафијем, вероватно у очекивању каквих материјалних предлога, да су, између осталога, његови имовински интереси били везани са Мађарском, где му је породица имала огромне земље... Кажем „материјалних предлога", јер се данас из руске архиве већ позитивно зна да је за убрзање напада на Турску 1912 године Фердинанд био поставио Русији услов да добије лични „зајам" од три милиона златних рубаља...

Знајући његову користољубивост, бугарски савезници су га држали у сталноме страху да ће изгубити имање... И та је чињеница несумњиво играла велику улогу у „верности" Фердинандовој према Бечу и Берлину.

Међутим, унутрашњи положај постајао је тако неодржив, судари између грађанских и војних власти тако оштри, расположење тако опасно, да су и сами Немци саветовали промену владе, не, разуме се, за засебни мир, него да би се охрабрио фронт.

Влада је то знала. Знала је да је и Краљ већ готов да је жртвује... Она поново покуша да привуче земљораднике, предложивши Стамболискоме да са два друга уђе у кабинет... Из своје тамне и влажне ћелије у Видину он поново одби...

Тада је Краљ поверио Александру Малинову да састави владу.

У парламенту је цела опозиција била организована у један општи блок, у који нису ушли само социјалисти. Малинов се појавио као мандатор тога блока, али у његову владу осим странке коју је он водио, демократа, ушли су само радикали, без свога шефа, Најча Цанова.

Тај је кабинет био дочекан с великим надама и у народу и на фронту... Али су се те наде изражавале у једној речи: мир. Приступити одмах преговорима за мир, било општи, било посебни.

Стамболискога и све друге затворенике вратише у софиски затвор, одмах по паду Радославова. Поново је затвор постао центром опште пажње. Стамболиски развио сада већ готово слободну акцију у корист брзих преговора за мир, али се влада колебала. Она је слушала заинтересована уверавања Немаца и Аустријанаца да ће се мир ускоро склопити без победилаца и побеђених, — и остаде потпуно пасивна. А када су затвореници и њихови политички пријатељи у слободи почели да настојавају на брзој одлуци, јер су знали да се нема времена за мудровања, противу њих су биле предузете строге мере, и режим је у затвору био поново погоршан.

Везе Стамболискога са спољним светом биле су поново стављене под најстрожи надзор... Уместо мера за спасавање Бугарске — мере противу оних који су желели да је спасу...

А положај је био катастрофалан. Немачко наступање на западном фронту заврши се новим поразом на Марни и противнападом Фошовим у јулу 1918... Војска бугарска већ је отворено протестовала и претила да напусти фронт. Један глас, који постаде правом мистичном вером, проструја војском, да је савез с Немачком био закључен само на три године и да истиче у септембру.

И последњи покушај Стамболискога да истргне Бугарску из њене трагичне судбе разби се о неразумност, неотпорност и ропски менталитет владе и о држање Фердинандово... Оста да се сачека неизбежна пропаст коју су осећали сви сем оних на управи земље...

* *
*

Политички затвореници били су ограничени чак и у својим шетњама по дворишту. Сада су се, на разговор, сакупљали у једној већој ћелији, где би поседали по креветима и столовима и с узбуђењем претресали вести добијене споља.

А вести су бивале све тужније и страшније. Војници су већ бежали у групама са фронта и бегунци су се разилазили по планинама образујући разбојничке дружине. Одласци министара и посланика на фронт имали су за циљ да охрабре војску а постигли су супротан утисак. Војска је из њихових речи и држања, лишена психолошког разумевања, разумела да мира неће бити, и још више пала духом. Мора се рећи да распрострањена потом легенда о некаквој земљорадничкој пропаганди да се напусти фронт, чији је центар био у затвору, не одговара никаквој истини. Једино лист „Земљорадничка застава", који је уређивао Стамболиски, и који је био под цензуром, допирао је до фронта, али тај лист, природно, није могао да има никакав опасан садржај, јер је сваки његов ред пролазио кроз кабинет претседника владе. Пропаганда је била у делима власти, у пропадању у позадини, у глади и у беди... Пропаганду је, стварно, вршила пре јуна 1918, влада Радославова, а потом — влада Малинова. Прва корупцијом и пуним потчињавањем Немцима, а друга својом безидејношћу, неразумевањем створеног положаја и нетактичношћу као што је, на пример, био сјајан пријем саксонског Краља, пријем праћен парадама, баловима, банкетима, баш онда када је беснела глад по целој земљи и када је негодовање на фронту узимало све оштрији облик.

Једина пропаганда, коју је Стамболиски покушао да организује, била је у његовом покушају да преко пријатеља и познатих убеди владу да је дошао последњи тренутак за склапање засебнога мира и да се сваким даном приближујемо трагичноме расплету.

На то су из владе одговарали да ће се рат свршити „белим миром", без победника и без побеђених, некаквим компромисом и то на основу четрнаест тачака Вилсонових, које су тобож обезбеђивале Бугарској велике територијалне добитке.

Као да се нека неотклоњива фаталност надвила над судбином бугарскога народа и сви напори Стамболискога да је отклони били су узалудни.

Доскора, докле су били у опозицији исти они који су у томе тренутку руководили бугарском политиком, гледали су на догађаје другојаче. Али чим су дошли на власт — уместо да се у њима свест одговорности развила — ишчезла је, и они као да су ослепили пред трагичном стварношћу, коју су већ видели и најпростији људи.

Били су слепи или су се правили слепима због ропског држања пред Фердинандом, пред којим су осећали некакав мистичан страх плебејца, ти претставници „другог покољења", које је наступило, ти творци бугарске државе, недорасли за одговорну и велику улогу која им је припала да играју у историји бугарског народа, и катастрофа, претсказивана од Стамболискога, Генадијева, Михаила Мацарова, дође првих јесењих дана...

Једно јутро појави се у затвору један владин виши чиновник, уђе право у ћелију Генадијева и саопшти:

— Фронт је пробијен...

Било је то 15 септембра. Сви су очекивали катастрофу, а ипак су се сви у души надали некаквом чуду које ће од Бугарске отклонити чашу искушења.

Стамболиски је седео погнуте главе... Шта би он све дао да се његова пророчанства још

из године 1908 не испуне, да он не буде имао право... Сада је он више волео да га осуди историја као што га је био осудио суд, само Бугарска да избегне катастрофу...

Сви политички затвореници делили су његову тугу и ћутали погружени..

Али снажни дух Стамболискога није био створен да мирује. Он устаде и рече:

— Кад већ нисмо могли да избегнемо зло, бар да му умањимо последице.

Тог истог дана је дуго говорио с Генадијевом, а после сакупи своје ближе другове: Рајка Даскалова и Косту Тодорова да разговарају о акцији која је претстојала...

Говорио је као да је већ био слободан и као да није било никаквих спољних сметњи за ту акцију.

— Морамо да покушамо и спречимо војску у отступању, да јој улијемо храброст, да задржимо наступање и тек онда да тражимо мир... Ти, Рајко, поћи ћеш са мном ка Скопљу... А ти, Коста, да се нађеш код друге армије...

— Али ми нисмо слободни.

Он се тужно осмехну:

— Пустиће нас... Сада, када је несрећа свршен чин, — позваће нас да спасавамо.

Други сусрет

И доиста, после неколико дана позваше га у Двор. Било је то 23 септембра — три године после првог сусрета, и он уђе у онај исти црвени салон, дубоко узбуђен наврелим успоменама.

Како је жалостан изгледао сада дојучерашњи моћни, хладни и надмени краљ. Али природна доброта Стамболискога надвлада горчину. Сада, када је могао без икакве опасности да буде груб и жучан, он му благо рече:

— Добар дан, Ваше Величанство.

— Добар дан, господине Стамболиски.

Сели су и разговор се невољно поврати на њихов сусрет 4 септембра 1915.

— Опет се видимо, почео је Фердинанд.

— После пуне три године, Ваше Величанство.

— Да, после бурне три године.

— И опет у трагичном часу.

— У много трагичном...

— И трагедија је резултат једне потпуно пропале политике, који сам претсказао 4 септембра 1915...

— Та жалосна чињеница тачно одговара Вашој жељи...

Кад би од мојих жеља могли да произиђу тако велики догађаји, ја бих још сада створио обрт у њима, да бих Вам доказао противно.

— Радујте се сада резултатима Ваше упорне, подмукле акције, господине Стамболиски. Све је то плод Вашег рада.

— Мога?!

Фердинанд је и у своме паду још био злобан.. Његова политичка неспособност није могла да објасни друкчије догађаје осим злом вољом својих непријатеља. Није могао да уђе у дубоке узроке пропасти, која је стварно била почела још у дане његове одлуке да се придружи Централним силама...

Кривио је Стамболискога, његове другове, некакве тајанствене завере а углавном — бугарског војника који није желео „да потрпи још мало..."

Стамболиски је стрпљиво објашњавао све узроке пораза, а Фердинанд је уздисао за изгубљеним земљама које је био поднео Бугарској, а ова их је изгубила за један дан...

И опет је кривио бугарског војника који му је „ударио жиг срамоте и на његово чело и на целу нацију..."

— Та срамота пре свега пада на бугарску дипломацију, па тек онда на војника, одвраћа Стамболиски.

Мучна и бескорисна препирка после које се постављало судбоносно питање: Шта да се ради?

— Мислио сам, много сам мислио.. И ништа још нисам смислио, говорио је тихо Фердинанд.

Изгледао је тако убијен духом, да је Стамболиски био готов да заборави да поред њега седи човек који је упропастио Бугарску.

Али у дијалогу који затим отпоче поново блеснуше варнице старе мржње, одблесак прошлости, као последњи зраци дана који се гасе бацајући трептаву црвену сенку по застиркама у салону.

— Да је било паметних и смелих људи у овој земљи, да на време закључе засебни мир...

— На то се није ни могло мислити, а није било ни могуће.

— Али је постало могуће...

— То би била чудовишна издаја коју ја ни у ком случају нисам могао да учиним.

— У томе је цело питање... И ја вам захваљујем што признајете.

И када му Стамболиски, изазван, опет замери, што је учинио тај судбоносни избор политичке оријентације, Фердинанд му одговара да је само у име те политике и примио да понесе круну Бугарске.

— Био сам и остаћу веран савезник Централних сила... У мојим жилама тече крв племића.

— У то не сумњам... Јер сам довољно искусио од те Ваше племените крви.

— Ви сте непоправљиви...

— Да. Увек један и исти, јер не доживљавам разочарења.

— Ви сте груби као сељак!

— Али не знам ни за пороке племића!

— Ви сте невероватно дрски!

Фердинанд се још нечему надао и мислис да је још он господар.

Али су Стамболискога обузеле биле већ друге мисли — да се нађе најбољи излаз из положаја. Предлаже да се затражи брзо примирје, и — упркос звучним фразама о верности савезницима — Фердинанд се сагласи с тиме... А када потом Стамболиски предложи да покуша да задржи војску која у нереду отступа, и да је врати дисциплини, да би за Бугарску добио боље услове, он се чак разнежи, стисну му усхићено руку у васкрслој нади да ће можда још спасти свој положај.

* *
*

При изласку Стамболиски виде око Двора војне одреде с митраљезима, док су други одреди чували Министарски савет, пошту и крстарили градом... Брзо је сазнао да се по заповести Лудендорфа намерава гомилање немачке војске у Софији, која би, заједно са извесним бугарским јединицама, верним Краљу, требало да обори владу да би се рат продужио, спречило закључење примирја, или, ако се закључи, да се откаже и образује нов фронт, ма и на бугарском земљишту... То су биле потајне наде Фердинандове. Влада је то знала, али није реагирала...

Тада се Стамболиски врати у затвор под изговором да узме ствари. Нов кратки сусрет са Даскаловом и Тодоровом, при коме се начини план за рад у случају да се војска не заустави

у свом повлачењу. У томе случају њена стихиска побуна требало је да се канализује, да би се избегла рушења и бесмислени испади, тако да војска окупира Софију не као оружана маса већ као организована сила... Да се казне истински кривци, али да се избегне анархија. Даскалов је имао задатак да прими команду над војском која је ишла Ћустендилу, а Тодоров да ступи у везу са другом армијом која је отступала у пуноме реду, са својом артиљеријом и муницијом, која је сачувала дисциплину и кадрове, али је горела од жеље да обрачуна са творцима друге катастрофе...

Сви су затвореници били пуштени истога дана само Тодоров не. За њега је постојала нарочита Краљева заповест да се задржи под изговором да хоће да убије Фердинанда...

Тако је половина плана пропала. А није било времена за чекање...

* * *

На македонском фронту на сектору треће, балканске дивизије, а углавном на сектору планинскога места Добро Поље, 14 септембра, после ужасне артиљериске припреме, француске и српске дивизије прећоше у отсудни напад и пробише танку бугарску линију.

Надмоћност противника била је огромна. Само у артиљерији однос је био: 650 топова савезничких противу 67 бугарско-немачких. Није било ни тактичких ни стратегиских резерви.

Упркос томе , упркос паломе духу и неверо-

ватној беди, у којој је живела војска на фронту, — пешадија бугарска се борила јуначки, дочекала удар противника и бранила педаљ по педаљ своје положаје у нади да ће стићи помоћ... И само када се видело да помоћи нема и под притиском огромне огњене и бројне надмоћности противника, — очајање је обузело мале бугарске делове и поче отступање које повуче и делове суседне, друге Тракиске дивизије.

И тада се у души тих преварених, измучених и истрошених људи претворених у разбијену и гладну масу породи само једна жеља: што пре кући!... Само један осећај: освета онима који су их лагали, пљачкали у позадини и проиграли народне идеале.

И та маса бивше херојске бугарске армије није признавала више ни дисциплину ни команду. Пошла је устермљена, бесна... Пљачкала је путем складишта и бацајући пушке и муницију товарила на себе пиринач, шећер, брашно, одела и ципеле... Потсмевала се, претила им, чак је и била официре који су се трудили да унесу у њене редове мало реда, кидала им еполете...

И талас, повлачећи собом све — и одреде у резерви и позадини, — ваљао се брзо ка Бугарској .

Понекад, када би им се приближили француски коњички одреди заустављале би се саме, спонтано групе смелијих и са по неким напуштеним митраљезом, с бомбама и плотунима, одбијали напад, као да су хтели да покажу, да ра-

њени бугарски лав има још здраве зубе и уме да се брани када пожели...

И опет би кренули на север ка родној земљи.

Када је аутомобил Стамболискога стигао до првих група ових војника у повлачењу, неки су га познали, умор је ишчезао, и они су га дочекали са одушевљеним „Ура!".

Али када он покуша да их задржи — нису га разумели и чак се и намргодише.

— Не, не! Води нас у Софију! Тражимо главе Фердинанда и Радославова!

И Стамболиски разумеде. У буни, утицај вође може да се сачува само ако се он стави на чело народне бујице, да би је повео, али да и не покуша да је заустави или врати натраг... Иначе ће пропасти и његов покушај без сваке користи за Бугарску!...

Он се врати у Ћустендил, где се налазила Врховна команда. Она уосталом није више ни постојала. Још у почетку непријатељског наступања она се растројила и била изгубила команду над војском...

Прве групе војника већ стигоше у град. Нападоше стан Врховне команде и разбише га у ноћи 26 септембра. Заробљене официре изведоше пред „народни суд", састављен од неколико подофицира у заседању на Коњовој Планини.

Сви окривљени, међутим, прођоше само са неколико псовки и грубих увреда и бише пуштени да се врате у град, што показује колико је у ствари добродушан бугарски народ...

Сви су, журили Радомиру, одакле су стизали гласови да је тамо објављена република.

Д-р Рајко Даскалов заиста се тамо већ налазио. Покушавао је да претвори поново разуздану масу у војску, која би постала носиоцем народне пресуде... Телефоном ступа у везу са Стамболиским и позва га. Стамболиски стиже железницом 27 септембра.

На пољу, између станице и града, стојало је више од 20.000 војника, жудни да чују његову реч.

И он проговори. Говорио је о поразу и његовим узроцима, — о новој политици и новој држави. После њега узе реч Рајко Даскалов, и република би проглашена.

У жељи да избегне проливање крви, Стамболиски се враћа одмах у Софију. Циљ му је био да придружи саму владу започетом послу, утолико пре, што је она већ била у сукобу са Немцима и већ послала у Солун делегацију за закључење примирја... Упркос томе влада је била неспособна да се одлучи на тако радикалне и енергичне мере какве је предлагао Стамболиски, и одби да призна републику, а када су бунтовници стигли до Владаје, против њих су били упућени питомци Војне академије и нешто војске из гарнизона.

Али наступање импровизоване армије Рајкове успело је да онемогући извршење завере између Краља и Немаца да се продужи рат. Пристигли немачки одреди могли су само да

бране Двор и железничку пругу да би обезбедили Краљев одлазак у туђину...

Али то их није спречило да узму живо учешће у бојевима код Софије, Књажева, Овче Купељи и Љулина... Бунтовници нису имали ни артиљерије ни митраљезе. Они су се тукли храбро, али дејство немачких батерија одлучи битку...

Док се око града чула пуцњава, Краљ и Радослављев одоше последњим „ Балкан-цугом" за Беч, чиме се заврши трагично 31 година владавине краља Фердинанда...

Стамболиски је остао у граду, упркос даној заповести да га ухвате „жива или мртва". Нешто више: он се усуди да дође у затвор у пратњи два наоружана војника да саопшти Тодорову развој догађаја. Управник га прими с неверицом и док се сети да саопшти полицији да се Стамболиски појавио, овај је ишчезао... А кад је телефоном известио Министра унутрашњих дела да је Стамболиски био дошао у затвор и отишао, одјекивао је телефон неколико минута претњама, проклињањем и псовкама...

Бунтовници нису издржали. Разбегоше се по Витошу, Љулину и у малим групама се упутише у своја родна села, док је много њих погинуло по софијском пољу или испунило двориште софијскога затвора... Само остаци 5 дунавског пука нападоше на Љулину батаљон Немаца и потукоше га до ногу у борби прса у прса.

Стамболиски је морао да се сакрије у Софији, а Рајко Даскалов да побегне у Солун, рањене руке у овим бојевима...

На власти

На дан 3 октобра краљ Борис III ступио је на престо, а два дана касније ућоше у престоницу Бугарске окупационе француске трупе. Рат је био свршен, а Бугарска предана победницима на милост и немилост.

Сваких неколико дана Стамболиски је мењао стан, јер је и поред присуства окупационе војске био проглашен бунтовником и за његово хватање, жива или мртва, расписана је била велика сума. Од скровишта до скровишта, чуван верним људима, он је уређивао „Земљорадничку заставу" и шибао виновнике катастрофе. Влада Малиновљева проживљавала је своје последње дане. Али се још заносила да се освети трибуну, чија је кривица углавном била што је јасно видео будућност и неколико пута, стављајући на коцку свој живот, покушао да спасе Бугарску. Та трагикомична влада, која је преспавала све време у коме је још могла да отклони катастрофу, била је једина међу побеђенима која није напустила власт добровољно, што је била прва логична последица пораза. Узроком је томе, у суштини, била окупациона војска која није хтела, док се не закључи примирје с дру-

гим државама Централнога блока, никакве битне промене у Бугарској, а ова је већ претстављала позадину савезничких војски упућених на Аустро-Угарску...

И зато се тек у децембру 1918 створи коалициона влада Тодора Тодорова, у коју су ушли и земљорадници, и Стамболиски изађе из свог последњег скровишта, да би примио ресор министарства грађевина.

Било му је тада већ четрдесет година и био је у пуноме напону својих физичких и умних снага.

Био је пун, али у тој пуноћи није било ништа нездраво. Из целога бића била је неукротива снага. Преживеле буре још су више прекалиле његов снажни карактер а размишљање и читање у затвору још је више продубило његове погледе о људима, друштву и држави.

Од године 1898 до 1908 био је претежно агитатор који је по селима разносио нову, земљорадничку науку.

Од године 1908 до 1919 био је вођ великог друштвеног покрета у борби противу најсилнијег фактора у Бугарској — Краља. Од године 1919 до своје смрти Стамболиски је био државник, који је водио земљу после страшног пораза и морао да остварује и уводи у живот идеје које је дотле проповедао.

Положај земље био је ужасан. Производња дезорганизована, финансије замршене, нездрава атмосфера створена спекулацијама, савезничка окупација и опште народно незадовољство, готово да пређе у отворену буну.

Све наде народа и друштва биле су усредсређене у бугарски Земљораднички народни савез и у његовога вођу Стамболискога.

Кад год положај постане очајан — народи улажу последњу своју наду у једну јаку личност. Од ње се очекују чудеса. Ако се чудо не деси — наступа пуно негирање које развија стихијску снагу анархије и доноси нову беду... Али баш у начину на који се савлађују ове тешкоће, избија истинска снага једног политичког радника.

Стамболиски извршн очекивано чудо — спасе народ од беде, државу од анархије и изведе Бугарску на сунчани пут ка њеној новој будућности...

Он је сјајно оправдао народно поверење и пошто је био најпламенији борац за народна права, постао је најмоћнијим творцем народнога благостања и прогреса.

Још првих избора, јула 1919, земљорадничка група добија 88 посланика, и Стамболиски постаје претседником коалиционе владе. Покушао је да створи једну чисто демократску владу, са социјалистима и радикалима. Али социјалисти, и ако веома слаби у народу, показаше невероватне прохтеве. Тражили су претседништво владе, портфеље министарства спољних, унутрашњих послова и министарство финансија, изражавајући тако своје презрење ка сеоској маси. По невољи Стамболиски прими коалицију са

народњацима и цанковистима, — следбеницима умрлог Драгана Цанкова, русофила, и та је коалиција трајала до априла 1920, кад су му нови избори дали апсолутну већину и допустили да створи своју хомогену владу ради спровођења свога политичког и привредног програма који је био обећао народу.

У то доба, 27 новембра 1919, као претседник бугарске делегације у Нејиу, Стамболиски је потписао тежак уговор о миру, примајући на своја широка плећа последице злочина противу кога се једини он борио до последњих могућности...

Тек што је мир закључен — незадовољни својим неуспехом да се наметну, социјалисти су изизвали железнички штрајк пред Божић 1919 године, који омогући комунистима да баце своје политичке пароле, искоришћујући расположења створена ратом...

Они исти, за које је до јуче Стамболиски био издајник, и „демагог" пружише му руке молећи га да их спасе... Нису они заслуживали спас, али су изнад свега стојали основни интереси државе, међународно изложене и незаштићене, и у име тих врховних интереса, Стамболиски, помогнут од Димитрова и свих сељака, прими бачену рукавицу и енергично разби штрајк, не проливши при том ни кап крви.

Упоредо с тиме наређује да буду ухапшени и предани суду сви кривци националне катастрофе који се налазе у Бугарској — бивши министри, посланици и спекуланти, чиме је умирио

узрујано јавно мнење, готово да пође за екстремистима, и тако дао задовољење погруженој народној души.

Од првога дана своје владавине Стамболиски је показао да га његова снага опозиционара није издала ни на одговорном положају. Посред опште погружености, апатије и неодлучности остао је он тврд, чврст, уверен у народ и његову снагу, готов да прими сваку одговорност и да тражи без страха радикална лечења. Ту је већ давно дошао у сукоб са Драгијевим, који се био истрошио у дугој опозиционој борби и постао неспособан за акцију... Драгијев, који је стекао много заслуга у прошлости бојао се одговорности, бојао се власти. Није схватао значај историског тренутка. Губио се у оној узбурканој делатности која је заталасала редове земљорадничких организација, и своју неодлучност и пасивност покривао идеолошким разлозима... И народ га напусти и пође у маси за оним који му без страха и колебања показа пут стварања и борбе за велики друштвени идеал.

У тој наметнутој борби, као и у целоме своме животу, Стамболиски осим толико других одлика показа и своју бесконачну доброту и лојалност. Никада није он, у дискусијама на конгресу у „Ренесансу", у новинарској полемици и пред народом, желео да према своме староме суборцу, који га је сада злобно нападао, узме онај тон који је држање Драгијева заслуживало. Одржавао је спор на чисто идеолошкој висини... И није само у томе случају показао своје уроће-

но благородство. Никога, од оних који су га увредили и оклеветали, који су му претили, бацили били у затвор, мучили и осудили по наредби, није он узнемирио кад је дошао на власт...

Радослављеве „судије" — Челбог и Милан Марков, официри који су га ухапсили и онај који га је био ударио, новинари који су се на њ блатом бацали, не само што су остали нетакнути, него су понеки од њих добили и службу, када се он уверио да су у тешком положају.

...И за време своје управе показао се не само као велики државник, него и као велики човек...

Преда њ је судба била ставила да реши низ трагичних питања осталих из једнога доба пуног разврата, безумља и подлости. У приликама наслеђеним од прошлих режима били су се расцветали до невиђених размера сви јавни пороци.

Интелигенција, коју су дубоко покварили Двор и котерије, била је неспособна за стварање, народ озлојеђен и згађен на све политичке формуле, чиновништво навикнуто на злоупотребе и пљачке, трговци на некажњиву спекулацију, полиција са изгубљеним смислом за правне односе, корупција увучена чак и у суд, док је део официрскога кора, одгојен у Фердинандовом духу маштао о унутрашњем реваншу, очекујући спољни.

У томе положају задаци који су стојали пред новом владом били су огромни, а снаге Савеза недовољне.

Уистину, у тренутку када је Стамболиски примио власт, у целоме Савезу они који су свршили средњу и вишу школу бројали су се на прсте, недостајало је најпотребније вођство. Зато је по невољи Савез морао да прими у своје редове, без потребног избора, нове школоване људе, при чему поред истински интелигентних и идеалиста, неизбежно су промакли и аферaши и они који су желели само да се лично користе.

„Кад избије пожар, говорио је Стамболиски, гасићемо га чиме можемо... Нема ли тулума, гасићемо га ведрицама..."

И као да је, у почетку, његова енергија и снага његових најближих сарадника стизала свуда и за све...

Пожар је био угашен ведрицама и започе грађење нове Бугарске, чији је велики архитект био Стамболиски.

Ни револуција чак не може да преоре тако сасвим њиву да по њој не никне плева и коров прошлости. Још је мање то могуће једном легалном режиму који је дошао редовним уставним путем.

Стваралачки рад прве бугарске народне владе спотицао се о хиљаду препрека. Оне су се налазиле у самоме Савезу, у интелигенцији, у друштвеним наравима, у спољним утицајима. Свака владина иницијатива, ма колико корисна, наилазила је на велике тешкоће и због тих сметњи и због отсуства достојних извршилаца великих владиних реформи. Иако је упркос томе много било спроведено у живот, иако су се по-

стигли драгоцени резултати — то је било само благодарећи огромној енергији вођства и здравоме смислу бугарскога народа, који је први пут дошао до израза својих жеља. Између вођства и народа постојала је здрава веза узајамног разумевања, и њихова сарадња, и преко глава чиновника, полуинтелигената и шићарција и упркос њиховом ометању, — положи основе једне величанствене друштвене изградње.

Морало је да се почне од основе, а та је основа у Бугарској село. Томе селу, које је четрдесет година само плаћало, морала се дати могућност да се развије и подигне. То је била заповедна дужност сваке бугарске владе, утолико више владе која је произилазила из сељачког народа.. Сада је дошао тренутак да и оно добије један део културних благодети које су се дотад усредсређивале претежно у градовима.

Морало је да се произвођачу обезбеди по могућности што потпунији плод његовог рада, да се он заштити, преко задруга, од картела трговачких и од халапљивости зеленаша... Преко школе да постане свеснији својих интереса и да разуме погодности интензивније земљорадничке културе... Где су услови допуштали, да се пређе и на индустријализацију земљорадничке производње, да би се у самој земљи искористиле сировине.

Земљораднички покрет је и по својој битности заснован на искуству и већ је зато гибак и практичан. Он полази од опита и искуства ка теорији, а не обратно — од теорије ка пракси.

Његова теорија је, уосталом, резултат практичних успеха у области друштвенога живота...

Упоредо с тиме — финансиске реформе: пребацивање пореских терета претежно на паразитне елементе — оне који живе од ренте, од посредовања — кратко речено од туђег рада. Један од великих захтева демократије било је увек то и добијало свој израз у прогресивној порези на приход и она је имала да се уведе и у Бугарској...

Земља — основни капитал државе — морала је да буде утврђена у рукама оних који је раде и да престане бити предметом спекулације... За њу су морали да се привежу сви пролетаризовани елементи, они који нису могли наћи посла у градовима. Налагала се аграрна реформа на бази радне сопствености, тј. оне која нема потребе од најамног рада, стварање фонда из кога би се куповала земља за оне без земље и оне са мало земље, фонда који би се створио од земаља одузетих од оних који их имају сувише а не обрађују их лично.

А над свима радни принцип. Рад као обновилац. Рад лични и друштвени.

Уговор о миру био је забранио општу војну обавезу. Добро. Држава ће, да васпита народ у идејама друге јавне обавезе — обавезе рада... Осим васпитнога значаја — она ће помоћи и општој привредној изградњи Бугарске...

* *
*

На тај начин у доба послератне распасаности здрави смисао вођа и народа постепено је остваривао оне велике реформе које чине гордост и историско оправдање режима Стамболиског.

Он је душа свих тих реформа. Налази и низ способних помоћника који их упорно уводе у живот.

Законом о земљорадничком кредиту Бугарске земљорадничке банке, о водама и шумским синдикатима, полаже се основа нове привредне структуре Бугарске. Пред селом се откривају бескрајне могућности. Задругарство постаје главним привредним фактором у земљи. Произвођач се постепено ослобађа зеленаша и посредника...

Министар пољопривреде А. Обов чврсто и стручно води борбу у тој најважнијој грани народне привреде. Ал. Димитров гвозденом руком бди над безбедношћу земље и режима. Рајко Даскалов полаже основе осигурању радне сопствености и аграрној реформи. Цанко Бакалов започиње просветну реформу коју довршава Омарчевски.

Циновска зграда брзо је расла.

Обавезни рад гради путеве, канализације, водоводе, мостове и школе. Цео народ се одаје весело и без икаква протеста стваралачком раду, јер је свестан да ради за себе.

Десетодневну повремену обавезу рада сами сељаци продужују на двадесет, четрдест, педесет дана...

Маштање младога пастира постаје стварност: ниче млада гора по голим брдима, пресецају путеви њиве од села до села и од града до града, исушују се мочвари, а свежа вода са далеких извора и потока носи људима и стоци животворну снагу...

Први пут у историји човечанства село постаје господар и благодет дође, после толико несрећа, да озари сеоске колибе и донесе живот и напредак свима корисним елементима и у граду...

Чим се сељак среди и почне богатити — аутоматски ће се то одазвати и на благостање града. Јер је сељак не само произвођач, него и потрошач и од његове куповне снаге зависи напредак здраве трговине и индустрије.

Стамболиски је био у средишту свега, интересовао се за сваку чињеницу и бацао је богато семе своје иницијативе у душу милиона до јуче понижених створења... И жетва је никла бујна и обилна...

Није ли било грешака, неуспеха, сувише ревности, неумешности? Било је много. Организациони кадар био је често слаб, неискусан и нестручан. Било је и зле воље. Било је понекада и корупције, низ ситних непријатности, које су умањивале могућности успеха. Али је резултат био ипак такав да се у његовој сунчаној светлости губиле мале тамне тачке и све рђаво, подвлачећи тиме још јасније полет идеја Стамболиског и огромни здрав смисао снажне бугарске расе.

Да ли је било незадовољства?

Било је, и то много...

Нова друштвена изградња окрњила је безброј интереса личности и група. Она спречи лако уживање хиљадама паразита. Она је одузимала клијентелу политичким котеријама. Она је довела у питање незаконито гомилање богатстава.

Чим је Бугарска земљорадничка банка отворила селу јевтин и доступан кредит — сви се зеленаши уплашише за свој срамни занат.

Чим су задруге нашле пута ка спољним тржиштима и ка потрошачу — положај картела и посредника постаде наједном критичан.

Чим се пореско бреме пребаци на банкаре и зеленаше — они завапише да су опљачкани.

Чим је Бугарска у својим међународним односима чврсто ступила на пут мира — сви професионални патриоти заплашени да изгубе свој мародерски занат, подигоше заглушну вику да се земља издаје.

* *
*

Али се није само десница — странке Фердинандове — борила противу Стамболискога свима средствима. Противу њега су се борили и социјалисти и комунисти, и често не мање острвљено. С висине својих догми, та интелигенција, највише адвокати, у ствари је презирала село и сматрала га недостојним њене пажње. Сама могућност да се оно организује изгледала им је као неподносива чудовишна јерес. А Стамболиски је за њих био простак, кога је случај изнео на површину. Они нису схватили огромни

значај чињенице да је преко њега први пут у Бугарској народ дошао до израза своје воље. У парламенту су га највише нападали они. На све њихове теорије он им је одговарао оном сеоском мудрошћу, пред којом су губили оријентацију и осећали се немоћним, и зато су постајали злобни.

Полемика између Стамболискога и левице пуна је битних црта за гледање на свет и карактер овога трибуна.

У време великога штрајка нападоше га у парламенту, највулгарнијим изразима, социјалисти и комунисти.

Он мирно одговара:

— Господо! Бугарска је страдала не зато што су њоме управљали стари или млади, него што је њена интелигенција била без савести. Можеш да себи ставиш какву год хоћеш етикету — прогресист, либерал, социјалист, али ако немаш савести ниси ни за шта.

— Жалосно је што наша интелигенција страда баш од недостатка савести, од отсуства врлина. Није крив народ за ову катастрофу. Он није хтео рат. Али није било храбрости у наше интелигенције да поведе тај народ у борбу противу рата 1915 године.

— И данас, када је Бугарска у страху од надирања туђе војске, та иста интелигенција која се сакрила под скут Радославова 1915 године, хоће да прави револуцију!

Уистину они исти који су за веме рата ћутали и дрхтали пред Радославовом сада су узе-

ли револуционарне пароле, јер су знали да ништа не стављају на коцку.

— Ви који сте држали арсенале и железнице и који се називате револуционарима, шта сте урадили да спречите рат и мобилизацију?...

Шибао је потпуну неотпорност социјалиста и њихову неспособност да владају.

— Господо! Бољшевизам је немогућ у Бугарској докле год је она сељачка земља. Немогућ је не само због привредних и политичких прилика, у којима се налази бугарски народ, већ и зато што су они који се титулишу „бољшевицима", потпуно неспособни за практични стваралачки рад...

— Оруђе банкара! викали су комунистички посланици.

Незбуњив, Стамболиски отсеца иронично:

— ... али су ипак потребни као паразити, као што је потребна бува да потсети човека да се умије, опере, очисти...

— Ваш покушај револуције навешће нас на многе мисли и на многа корисна дела...

Потсмевао им се да су бољшевици зато, што се надају да владају, али ако би морали сами да раде — били би противу пролетерске владавине, јер нити сами хоће нити умеју да раде, док су сви земљорадници навикли на рад. Исто тако су неспособни да спрече рат.

— Зашто? Зато што је целокупан пролетаријат остао изван ровова: фабрике су биле милитаризоване, и он је остао да ради топове и пушке, остао је по арсеналима и по железница-

ма. Ко оде у ровове? Сељаци! И ја тврдим да ће једино Земљорадничка интернационала бити она која ће спречити ратове.

Он не верује да ће социјализам остварити правду на земљи. Говорећи о правичној расподели добара, он сматра да наступа тренутак када ће тај идеал почети да се остварује. Али ће њега остварити широки покрети народа.

— И зато вам кажемо: спремите се за ново време, за које смо ми готови, а ви нисте!

Буржоазији је говорио:

— За вашу децу и њихово васпитање створићемо вам радне школе; осигураћемо вам зарађену својину — да не буде експлоатације; створићемо вам и обавезу рада...

Крајњу левицу је љутило што је он без догматике хтео да уреди ново друштво практичним постигнућима. И уз то — да се сачува приватна својина на радној основи...

И опет се окретао социјалистима:

— Бугарин гледа на оно што је заједничко као на пљачку и каже: Царска работа не се сршава!

— Приватну својину нико код нас неће уништити! Да нас нагоните да дигнемо ограде, да идемо слободно као сеоски бикови, од куће до куће, — тога неће бити. Ми смо срасли с приватном својином. Бугарин пуца на свога брата што му је преорао једну бразду те неће пуцати у вас што хоћете да му узмете целу њиву!

Борио се на два фронта. Без злобе, али упорно. Чудио се да га не разумеју, када је он

желео само опште добро. Изазван, у полемици понекад је употребљавао оштре речи — далеко блаже од оних које су му биле упућиване, а на крају говора често је тражио да га извине за невољне увреде, јер је у њему увек великодушност побеђивала.

Он је сам све праштао и није могао да схвати да у другима може бити толико злобе, толико жеђи за одмаздом и толико несавесности...

Да се био одлучио да их уништи, могао је још у почетку да им улије ужас и принуди све на покорност... Могао је да удари снажно песницом, да дâ на вољу народном негодовању противу оних који су довели до две катастрофе, али он је хтео да делује на разум и савест људи речима, убеђивањем, доказима... И да води Бугарску обнови без насиља и без крви.

* *
*

Заједно са унутрашњом обновом, Стамболиски је упорно радио да извуче Бугарску из међународног карантина, у који су је бацили војни кругови, и да је начини поново равноправним чланом европске породице.

Потписујући још мировни уговор у Нејиу, он апелује на три суседне балканске земље да се измире и сарађују. Он није имао илузије да ће те земље, опијене свежом победом и пуне озлојеђења створеног ратом, оценити одмах његов потез и да ће он имати ма каквих практичних последица.

Али он је тако исто знао да једна здрава

нова идеја, пре него што победи, пролази кроз све мене: равнодушност у почетку, одбијање потом, али да се она силом своје позитивне суштине на крају крајева наметне свима. И он се обрати с предлогом за споразум Пашићу, Венизелосу и Браћану, изјављујући гласно да Бугарска полази новим путем и да ће на томе путу истрајати, ма како се према њој понели њени дојучерашњи непријатељи...

— Ми прекивамо мачеве у плугове... Поправићемо последице рата радом и реформама.

— Шта мислите о будућности мира? упита га француски новинар Пио.

— Први је услов, одговори трибун, да се морално обезоружамо.

Колико је великих европских политичара имало после да понавља исте речи... са једним закашњењем од неколико година...

Морално обезоружање — крај племенских мржњи, шовенских агитација, тајних савеза, идеологија грубе силе, потстрекивања противу других народа...

И упркос свим сметњама, Стамболиски је почео да спроводи ту нову политику према свима државама, ближим и даљим, уносећи у њу сву ширину своје здраве свести, своје велике душе и свога снажнога ума...

А национална питања?

Стамболиски је знао да је први и највећи национални интерес мир. Да ће мир, добро искоришћен за унутрашњу изградњу, створити привредно снажну Бугарску, која по сили ства-

ри и због свога географског положаја може опет да постане значајан међународни фактор. А када постане то — њена влада може да добије ону вредност за коју, уз мудро маневрисање, могу да се добију постепено и уступци.

Он је истовремено правилно схватио да ће се нова држава Срба, Хрвата и Словенаца неизбежно развити у једну ширу — југословенску концепцију, која не би била потпуна без пријатељства Бугарске, да ће нова држава, коју је свет крстио Југославијом пре него што је она сама примила то име, имати да решава низ проблема на Јадранском Мору и у Средњој Европи, који ће јој наметнути, пре или после, да тражи пријатељски расположену Бугарску, или ће је нагонити, у случају јавног непријатељства с њене стране, да тражи погодан тренутак за њено уништење.

Схватио је да у односима с Југославијом Бугарска не може да стане на пола пута — да остане на магловитим формулама коректног суседства и да ће се оне или збратимити (чувајући свака своју пуну државну независност) или ће бити вечито у потајном рату...

И онај који је у почетку рата пред парламентом Радославова гласно изјавио да је Југословен, за време своје владавине учинио је све да зближи две братске земље, бачене једна на другу утицајима противним њиховим интересима.

— А Македонија? А Тракија? А Добруџа?

викали су они чији је занат био угрожен политиком мира.

Њима је Стамболиски говорио:

— Сама разлика у циљевима на које се указује показује сву нереалност старих политичких схватања. Да се сви они остваре треба четири, и то неизоставно победоносна рата са наша четири суседа...

— И пошто је тај пут покушан и то под бољим условима, а дао је само катастрофе — ми га напуштамо, или ћемо бар ограничити циљеве према својим снагама и могућностима, и то у правцу најмањега отпора...

И тај се правац по том и оцрта — на југ, ка Јегејској обали...

— А тај правац значи опет рат, али само противу Грка!

— Не. Али један братски споразум са Југославијом може да постави обе земље пред заједнички циљ — слободно море. Тај циљ се може постићи општим напорима, дипломатским средствима и привредним притиском. Сам мировни уговор нам даје право на то, право које спада у надлежност Друштва народа и у повољним приликама може да се потражи од њега.

— А нова италијанска политика? Њена мржња противу Југославије, зар нам не открива изгледе и против Југославије?

— Прво, Југославија је за нас, упркос свему, братска земља, а друго, она није сама према Италији. Она је чврсто везана с Француском, чија снага далеко надмашује снагу Италије.

Тако је објашњавао Стамболиски своје становиште пред странима и блискима о питањима спољне политике.

После свог првог пута у Европу, он обнови везе са страним светом и могао је с уверењем да изјави да је „лед пробијен". Неколико месеца касније Бугарска, прва од побеђених земаља, ступи у друштво народа и тиме се стави под заштиту њеног пакта. Три године успевао је он да одложи плаћање репарација, а по том је успео да смањи суму на тада могући минимум, од две и по милијарде златних лева на петстотина педесет милиона — чувајући право Бугарске да у будућности тражи нова смањења. Овај последњи успех био је постигнут помоћу Југославије, у којој се тако исто од октобра 1922 (када је Стамболиски посетио Београд) расположења из корена изменила у корист постепеног зближавања, чија је прва етапа било закључење Нишког споразума.

Изабравши једном тај пут — Стамболиски иде њиме непоколебљиво. Он одбаци све предлоге Италије о савезу, предлоге поткрепљене претњом репресалија у питању репарација. Оста непоколебљив у питању излаза Бугарске на Јегејско Море, и не само што је извукао земљу из њене усамљености, него ју је начинио поново значајним чиниоцем у међународним односима, са широким изгледима и могућностима за будућност.

Стамболиски као човек

Великодушна природа Стамболиског није могла веровати да противу његовог стваралачког дела има толико нагомилане мржње, и да би неко смео да посегне руком на то дело. Тврдо је веровао да чим има народно поверење, — дело ће се продужити упркос свему, чак и да он падне убијен...

Понекад је маштао да се повуче на одмор и да преда власт младима. Али га је борба и изградња нове државе заносила и он је остајао на свом месту. А и млади? Да ли су млади људи довољно зрели да прихвате велико дело? Да ли су могли да издрже наметнуту борбу?:

Борбу са својима и туђима... Са невештином, поквареношћу, навикама, леношћу, злом вољом. Борба противу усађеног зла и противу зла које се рађало у његовим сопственим редовима. Са застарелим бирократизмом и неумешним или пакосним изопачавањем најкорисних потстрека.

Навикао је био он да се бори, али на фронту. Отворено, мушки. А сада око себе, свуда, откривао је клевете, интриге, лажи. Мрзео је он те жалосне борбе у мраку...

Друкчије је било када се тицало отвореног двобоја у парламенту. Умео је да одговори одмах, да исмеје сваки напад, да одговори на сваку клевету кратким, јасним живописним изразима, у којима је његова ирониja шибала као бич. Јер уистину реч његова била је његово главно оружје.

— Брзо ћемо Вас оборити, довикну му једном у парламенту Тодор Тодоров, већ смо створили блок!

— Блок? одврати Стамболиски. Када у пролеће све цвета младим и бујним животом, сваки лист на дрвету стоји сам за себе.. А у јесен, када лишће опада, — ствара доле на земљи блок... блок мртвог лишћа... То сте ви!

Волео је сликовита упоређења која су извирала спонтано из његове маште. Мислио је у тим сликама као песници и прост народ.

Један вићени странац га упита:

— Зар не мислите да ће ваше реформе противу капитала да уплаше и стране капиталисте и нагонити их да се уздрже од учешћа у предузећима корисним за Бугарску?

Он се насмеја:

— Доиста... и ја се надам да ће се уплашити... И чак ћу вам поверити да и сам подижем грају око неких мојих мера управљених противу капитала.

Разговор се водио у селу Банки, у почетку лета, на тераси малог ресторана.

Младо дрвеће тек засађених градина било се бујно расцветало.

— Ето, рече Стамболиски, те недавно посађене младице нису још ојачале. Још су као деца којима је потребна велика мајчина нега. Сваке године их нападну штеточине, инсекти. Тада се око њих пали суво ђубре и дим растера опасне инсекте. А када дрвеће ојача и заметне плод, тада дим постаје излишан. И нешто више — ти исти инсекти, уместо да униште дрвеће, разносе с дрвета на дрво плодоносни прах. Тако је и с нама. После ратова градимо нову државу. Она је млада и још није ојачала. Сада туђи капитал за њу може да буде опасан. Али када ојачамо, нека слободно дође и он и нека носи плодоносни прах с цвета на цвет...

Једанпут се један полициски агент појави задихан у Министарству спољних послова и затражи да види Стамболискога по некаквом хитном послу.

Стамболиски, и на власти, због старих успомена, није волео полицију. Ипак га прими, намрштен и строг.

Агент му поднесе извештај. Био је открио неку прљаву историју која се тицала породичне части једног старог државника, у чијем су листу напади противу Стамболискога били најгрубљи, свакодневни и дирали чак и његов лични живот.

Стамболиски пребледе.

— Дај овамо извештај, повиче.

И док је агент очекивао похвалу за свој усрдни рад, претседник исцепа на ситну парчад извештај заједно са актом и рече гневно:

— Ако ма где чујем што о овоме, нећеш моћи да се свртиш у целој Бугарској. Напоље...

Био је веран и срдачан друг. Требало му је безброј доказа да најзад поверује, и то после велике унутрашње борбе, да је неко од старих пријатеља издао или извршио какво рђаво дело.

Питао се: „Зар је то могуће?" И у очима му се огледало бескрајно чуђење, изненађење и туга.

Најлакше је могао да заборави и да се троне...

* *
*

Живот Стамболискога као претседника владе био је богат садржином, разнолик и пун. Он је у исти мах руководио пословима владе и Министарства спољних послова, а у савезном органу продужавао је да пише уводне чланке, пратећи пажљиво страначки живот, а није заборављао ни своје мало газдинство у Славовици.

Није волео да живи у граду. Највећи део свога слободног времена проводио је на имању, око стоке, у шећерној фабрици, а готово сваке суботе је одлазио у своје родно село.

Чак и као потпуни господар Бугарске осећао је природну и физичку потребу да буде у сталној вези с народом и земљом.

И може бити да је баш та веза с природом подржавала у њему душевну и умну равнотежу и свежину и правилно га упућивала у народне потребе.

Највећа радост његова је била да види

остварену неку своју замисао. Једна новозасађена борова шума на дотада голоме риду, један направљен пут, подигнута школа, новосаграђена жељезница, — чинили су га срећним и расположеним. Његови су пројекти били уистину велики, али сви су имали практичну основу. Био је образовао фонд од триста милиона за силосе. Отпоче исушивање мочвари и искоришћавање водене снаге за електрификацију.

На страни хтео је љубопитљиво да зна све што би у привредном погледу могло да буде од користи за Бугарску. Разгледао је фабрике, модерна газдинства, социјална уређења.

Кад се вратио из Енглеске, где је био гост Лојда Џорџа, и где је видео много великих индустрија, причао је о својим опажањима.

— Видео сам огромне машине и људе који целога живота раде око њих. Труд тих људи је специјализован. Свако од њих је беочуг у једном непрекинутом ланцу. Свако ради на једном завртњу или точкићу, над којим проживи цео свој трудни живот.

— И кад ми кажу да је радник способнији да управља од сељака, ја видим да је то једна илузија. Не својом кривицом, разуме се, него по сили једне страшне неопходности, хоризонт тога радника десетинама узастопних година ограничен је на том завртњу или на том фаталном точкићу. Дужност је управљача да се потруде и ослободе радника тог страшног положаја, да му открију друге шире изгледе. Али данас сељак има много складније развијену личност. Он жи-

ви више разноликим и пунијим животом. Он мора од свега помало да зна и разуме. Не само да копа и оре. Не само да буде практичан агроном, — да зна како, када и где расту и успевају разна жита, поврће, воће, него да буде мало и астроном који ће по небу да познаје и претсказује време, да се разуме мало у ветеринарству да би лечио своју стоку, да буде дрводеља, да би поправио своја кола, да уме себи кућу да подигне... У сељака су у зачетку готово сва људска знања која само треба складно да се развију. И зато у изградњи новога света сељак ће више од радника да буде зидар будућности.

У кулоарима међународних конференција његова снажна фигура побуђивала је сензацију, и ма да није говорио стране језике, осим немачког који се није употребљавао на тим конференцијама, приликом расправљања сачувао би увек пуну способност да одговори брзо, умесно и оригинално, као и у Народном собрању.

Кад је у Лозани, децембра 1922, Венизелос, нервиран његовим одбијањем да прими грчки предлог о економском излазу на Јегејско Море, жучно и са жестином напао Бугарску, Стамболиски на говор грчкога државника одговори са неколико речи.

— Ви видите, господо, како се изражава господин Венизелос о Бугарској. Ако тај просвећени и велики грчки државник има таква осећања, ви можете да судите какво би било понашање грчкога жандарма, који би имао да обезбеђује бугарски излаз на море!

И у смеху, који се разлеже после превода тог одговора, цела реч Венизелоса оде без трага.

Смејао се без шума, само мишићима свога лица надмени лорд Карзон... старачки, грохотом Французи Бомпар и Барер, до суза Италијан маркиз Гарони.

Милан Ракић осећао је скоро естетско уживање. А најзад и сам Венизелос, обезоружан, осмехну се збуњено и не усуди се да ма шта одговори.

На ручку код југословенскога министра спољних послова, д-р Момчила Нинчића, у октобру 1922, запита овај Стамболиског:

— Како вам се допада код нас?

Стамболиски лукаво одговори:

— Рећи ћу Вам просто, искрено, по сељачки. Много ми се допада овде, али, без увреде, Ви ми изгледате као нови богаташи који се још нису навикли на своје велико богатство... Све им се чини да оно није сигурно и да све неко тражи да им га отме. Када се навикнете и када се осетите потпуни господари тог великог имања, тада ћемо се веома лако споразумети!

Покојни Никола Пашић давао му је ручак у Гранд хотелу, коме су присуствовали сви угледни политичари. Између осталих, он претстави Стамболиском земљорадничког посланика Воју Лазића...

— Овај, — ово је наш земљорадник!

Стамболиски одговори галантно:

— Први земљорадник кога ја познајем међу Србима, Ви сте, господине Пашићу, јер сте увек заступали сеоске интересе и увек сте се уживљавали у потребе села. Зато сте поступали правилно у тешким тренуцима.

Када се у аудијенцији код покојнога Краља Александра повела реч о најпогоднијем облику управе једне балканске државе, Стамболиски прибеже једном занимљивом и сликовитом сравњењу.

— За нас, балканце, Краљ је неопходан као колац у средини једнога гувна. Докле колац стоји на месту, коњ ће и без ужета да трчи у кругу. А ако га нема, коњ ће да полети у поље.

— А да ли је уже ипак неопходно? упита Краљ с осмехом.

Стамболиски набра обрве:

— Боље је без ужета, Ваше Величанство, иначе, ако коњ побесни, истргнуће и колац...

* *
*

Када је говорио, читао је само оне ставове који су се односили на одговорне изјаве о спољној политици. Остало је претежно импровизовао, иако је често држао пред собом белешке. Није био од оних беседника који рачунају на спољне ефекте. Говорио је смишљено и понекада понављао често своју мисао, да би је утерао у главу својих слушалаца. То му је било остало из навике да агитује по селима где је, особито у почетку своје каријере, морао да објашњава једној још некултурној маси нове идеје и појмове. Волео је да унесе у свој говор много хумора и срећних упоређења. Кад је хтео да објасни свој однос према Фердинанду, говорио је:

— Замислите корпу с јајима, и у њој змију. Питање је: како да се извади змија а да се не полупају јаја.

Служио се народним причама и анегдотама. О једноме министру који је био уобразио да нешто сам по себи значи, испричао је причу о магарцу натовареном иконама...

— Људи се крсте на иконе, а магарац уобразио да се клањају њему.

У личним односима могао је увек да очара и стицао је љубав свих који би му се приближили. И нису само приватна лица, него су и државници, они што су били с њиме у додиру, сачували неизгладиву успомену на сеоског вођу бугарског. Гроф Сфорца га ставља у своју галерију „Неимари савремене Европе". Франческо Нити сећа се њега са одушевљењем. Покојни Никола Пашић промени из основа своје држање према Бугарској после састанка са Стамболиским. Покојни Дука говорио је о њему с великим поштовањем. Један велики француски новинар, поражен умешношћу и тактом, с којим је овај преговарао у Лозани, рече:

— Ето једног слона који неће ништа полупати у порцуланској радњи!

Власт делује опојно и на најјаче карактере. Стамболиски, међутим не промени свој начин живота ни своје односе према људима. Истина у расцвету своје духовне и физичке сна-

ге није остао онај аскета какав је био у својој младости. У последње доба свога живота имао је и сентименталних заноса, али га они нису одвајали од дужности, нити му замрачивали светли разум.

Био је умерен у храни, није пушио и није пио. А по опозиционим листовима се писало о „оргијама тирана"...

И сада, као претседник владе, није имао времена да се бави породицом. Још од рана јутра почињао је пријем делегација. Долазили су сељаци из свих крајева земље. За њих је он још увек био Санди, њихов драги Санди, према коме су се држали интимно и говорили му „ти". И он је остао према њима онај стари, слушао их је трпељиво, а када су хтели нешто немогуће, као што обично траже наши људи, окретао је на шалу. Познавао је дубоко њихову душу, познавао је и оно што је добро у њима и њихове пороке, и умео је тако да поступа да су увек били задовољни њиме сви који су му долазили.

Ако би их одбио у нечему, почешали би се по глави и говорили: „Чим Стамболчи каже да не може, значи заиста не може". Био је суровији према оним грађанима који су му долазили, тајанствени и важни, да разговарају тобож о државним пословима, а завршавали тражећи новаца, синекуре или незакониту заштиту.

Тада би им он показао на натпис који је био обесио у Министарском савету с речима летописца Нестора:

„Булгари же јест племе више силе нежели разума склоноје ко свакого рода грабитељству и пљачке".

Замарали су га дипломатски пријеми, за време којих су често претставници страних држава, искоришћујући тежак положај побеђене Бугарске, истицали захтеве неиспуњиве и унижавајуће за земљу... Једном један дипломата затражи да његови држављани имају иста права која су дата бугарским инвалидима — да продају дуван.

Стамболиски одговори: „Са задовољством... само дајте да их направим прво инвалидима"...

Дипломата начини гримасу и изиђе.

Одлазио је на ручак око 2 часа и код куће опет затицао по некога који би дошао из далека да га види. Није успевао да поразговори са женом и децом. А по ручку, у Министарском савету, почињале су седнице које су често трајале до дубоко у ноћ...

Понекада је пожелео да се повуче. Да се одмори негде далеко, усред шума и планина, да размишља, да чита и да пише... Али су га задржавали догађаји и свест да још није до краја испунио своју дужност према једном започетом а недовршеном делу.

Смрт

Али је борба постајала из дана у дан све тежа. Чим је прошла комунистичка опасност, они који су се, уплашени од ње, били заклонили под моћно окриље земљорадничкога покрета, почеше да се збијају у редове противу Стамболискога. Котерије, изгубивши углед у народу и уклоњене са власти, почеше да су удружују противу народа. Онај део бржоазије и интелигенције који су искоришћавали прећашње режиме, почели су бесно борбу противу сваке здраве иницијативе земљорадничке владе. Та бугарска олигархија највећим делом није била стваралачка. Живела је у психози оног „примитивног гомилања", која карактерише закаснеле народе. Њено богатство није дошло као резултат ума, енергије, стварања и штедње, него владавинском корупцијом, државним ликвидацијама, „војним" печалбама, посредништвом силника. Нов режим је затворио њој све такве и сличне могућности. И она отпоче своју кампању преко купљене штампе, клеветама, лажима и ширењем гласова, сакривајући своје преступне прохтеве под заставом већ окрњенога националног достојанства.

Професионални патриоти, чији је занат постао излишан — брзо су им пришли у друштво. Нарочито менталитет једног дела официрског кора тако исто није могао лако да се саобрази овоме стању и није могао да прихвати као своје нове тежње никле над порушеном прошлошћу.

Стварао се „блок" — коалиција нездравих прохтева, мрачњаштва, старих схватања, све то помешано у извесној мери с наивним „идеализмом" појединих личности које су имале да играју улогу прикривања грубе стварности подухвата.

Још у годинама 1919-1920, као што то признаје Славејко Васиљев у својој брошури о Деветом јуну, тј. пре него што је влада Стамболискога и извршила све оно што отада постаје формалним оправдањем завере, — у тој нарочитој средини припрема се превратт... Новембра 1921 би убијен други великан Савеза, министар војске Александар Димитров, десна рука Стамболискога и главна одбрана режима, од чијег орловског погледа није могла да се сакрије никаква издаја, никаква тајна, који је био одбрана народа противу насртаја са свих страна.

Стамболиски се борио својом моћном речи и својим пером, али су његовој природи били страни страх и насиље који чине моралну претпоставку за терор. Принуђен да ухапси главне кривце за народну катастрофу, он је стално мислио како да их, пошто им се пресуди, ослобо-

ди, да им опрости казну, гледајући на саму пресуду само као на једну моралну предрасуду.

За време целе владавине није потписао ниједну смртну пресуду и никад се није послужио влашћу ради личне заштите или личне освете...

Он је осећао и често говорио да и он може бити убијен. Али кад су му предлагали да прибегне притиску, под који би могла да падне туђа крв, он је непроменљиво одговарао:

— Боље да погинем ја него да се пролије крв других. Наше је дело чисто и нису му потребни противнички лешеви.

Једна његова погрешка била је што није познавао војна питања и у вези с њима тактику јавне борбе, када она улази у оштру фазу или када се стварају готово револуционарне реформе... Супротно Лењину, није био прочитао и проучио теорију војнога писца фон Клаузевица, који открива тајне опруге не само војне него и политичке стратегије...

Док су реформе владине биле само пројект, борба опозиције није прелазила границе писмене и усмене агитације. Али чим је влада почела да остварује програм, у име којега је и узела управу, отпоче дуга борба завера и атентата...

Противници су управили правилно свој први удар. Изабрали су најосетљивије место... Знали су, да ако је Стамболиски душа и главни духовни покретач Савеза земљорадника, — да је Александар Димитров његова сигурна стража. Човек прав, реткога ума и моћне воље, Димитров као министар унутрашњих дела заведе

ред у земљи и угуши све покушаје с десна и лева да се компромитује државна безбедност. У лето 1921, после неколико путовања на страни, постаде он војним министром. За време посете у Београду имао је дуг разговор са Пашићем, који му је изрично изјавио да је главна сметња за васпостављање срдачних односа између двеју земаља рад Македонске организације, њени оружани напади и терористичка акција.

Чим се вратио у Софију, Димитров издаде строга наређења противу Македонаца. Једна је чета била пушкарана и један војвода погинуо у Софији. То је послужило као повод да удар буде управљен противу Димитрова.

На основу каснијих сведочанстава, када се претресало питање међу завереницима, с којима су заседавала и политичка лица, ко први да буде убијен — Стамболиски или Димитров, један од присутних је казао: „Ако убијемо Стамболискога, Димитров ће се осветити и уништиће нас, и спречиће сваки наш покушај у будућности да оборимо земљораднике. Зато треба прво да падне он... Стамболиски није човек који би се светио.."

Димитров је чувао режим, Стамболискога, другове, али не и себе. На све опомене, одговарао је: „Знам да ће ме убити. Али нека моја смрт отвори очи влади и послужи као последња опомена о опасности коју само ја видим".

На дан 21 новембра 1921, на путу у своје родно село Козницу, пао је он убијен из заседе

коју су организовали Панчо Михајлов*) и Брљо...**)

* * *

Над гробом Димитрова у катедралној цркви Свете Недеље Стамболиски је одржао може бити у целоме своме животу највише надахнути говор. Био је потресен, али спокојан... И у његовим је речима звучао предосећај његове сопствене судбе... Била је то апологија борбеног живота и смрти — једино достојне судбине човека, нарочито оних који су се примили заштите народног дела. У томе говору избија најјасније природна величина Стамболиског.

„...Ви очекујете да ожалим драгога и ничим незамењивога свога друга Александра Димитрова, а ја то не могу да учиним, јер је смрт мога великога друга идеална смрт борца за којом ја сам горим и жудим, о којој сам писао, коју сам препоручивао свима друговима и следбеницима.

„Ја ценим живот човека не по броју преживелих година него по броју и каквоћи испуњене дужности.

„Налазим смисао људском животу не у његовом продужењу, него у његовој пуноћи и његовој плодности.

„Налазим позив човеков не у његовој животној обезбеђености, него у његовој готовости да се свакога тренутка жртвује, у његовом самоодрицању.

*) Убијен 1925.

**) Убијен исте године.

„Мислим да је идеална и лепа смрт борца, смрт која долази после једне радне и бурне прошлости неосенчене никаквом маном бешчашћа, очајања или слабости.

„Сматрам да је најидеалнија и најлепша смрт, тренутна смрт, која нас затекне на вршењу дужности.

„Мој драги, мили, незаборавни и незаменљиви друг у борби живео је и умро баш тако како траже моја схватања живота и смрти.

„Како бисте онда тражили да оплакујем ја и да вас гоним да плачете за човеком који величанству свога живота додаде и величанство своје смрти.

„Како ћу ја оплакивати покојнога Александра Димитрова, када му је живот пример а смрт идеал за нас. Како да оплакујем, реците ми, тога покојника који, ма колико велики био за живота и у борби, сто пута је још већи сада, после своје смрти?

„Видим тамо да теку сузе из очију његових блиских: жена, људи, деце, родбине, другова, пријатеља, поштовалаца.. Плачите жене. Плачите људи... Утопите у сузама тога гордог, мирног и лепог покојника.

„Плачите за необичним човеком Александром Димитровим... Плачите за успоменама његовим, оплакујте смрт његову рану и трагични крај... Плачите зато што ће његово тело отићи мајци земљи, одакле се никада неће вратити.

„Плачите, — али немојте, молим вас, тражити и очекивати да и ја плачем, јер нисам навикнут да оплакујем људе чији и живот и смрт блистају и пливају у величини, лепоти и племенитости.

„Ви плачите за покојником, а од мене тражите да оплакујем оне живе који себе зову борцима, а не стреме да достигну велики пример борца Александра Димитрова. Тражите од мене да оплачем оне живе мртваце који још нису дали доказа, да ће живети као Александар Димитров и да ће умрети као он.

„И ја могу да плачем али не над мртвим човеком који је заокруглио свој бурни, блистави и корисни јавни живот лепом и идеалном смрти, него над оним живим несретником у нашим борбеним редовима, несрећником који се није спремио да живи и умре као Александар Димитров..."

Смрћу Димитрова у влади и у Савезу, појави се једна непопуњива празнина... „Отсекоше ми десну руку", био је узвикнуо Стамболиски и доиста од тога тренутка је цео земљораднички покрет био осакаћен. Издаја унутра у влади и завера противу ње споља осетише се охрабрени и слободни после првога страха од могућег притиска... Духовни творци убиства тачно су рачунали. Стамболиски заиста није био човек од освете. Он је веровао у снагу аргумената. Његов идеал и његови осећаји били су хумани. Сматрао је да су убеђење и благородни пример јачи од грубе силе.

А око њега се разиграли злоба, интрига, издаја и потајне борбе о првенство.

Било је министара који су већ били у тајним везама с Македонском организацијом, која тек што је била убила Александра Димитрова. Било је и претендената на положај чак и самога Стамболискога, који су очекивали његову смрт.

У самој организацији ствари су се заплитале. Њени најбољи кадрови били су претрпани неважним пословима. Други су се брзо трошили и свој умор или страх изражавали у незадовољству. А заједно с тиме расле су и болесне амбиције.

Противник се организовао. Потстрекивао је трења и неслагања у земљорадничким редовима. Унео је међу њих многог „тројанских коња". Плашљиве је држао у страху од најмљених убица, слабе је гурао у корупцију. Тако се народни непријатељи појавише у самом кабинету, у почетку Томов, а после други, рушећи дело Стамболискога на свима странама.

* *
*

Уопште, опозиција је водила све јачу и јачу борбу противу Стамболискога и његове владе. Страсти су се распаљивале. Неки од вођа опозиције били су објавили да ће и преко лешева проћи, али ће оборити Стамболискога, и то је изазвало огромно раздражење сеоских маса. А када се објави да ће се приредити три протестна митинга у Плевни, Пловдиву и Софији, народ је то схватио као изазивање, утоли-

ко више што се у опозиционим редовима тврдило да док прва два митинга имају за циљ да створе потребно психичко расположење, последњи у Софији имаће за циљ да обори владу.

У таквој атмосфери десише се жалосни догађаји од 17 септембра 1922.

Опозиционаре који су пошли на митинг у Трново пресретоше на станици Долни Дубник сељаци наоружани тојагама, скидоше их с воза, бише их и злостављаше. Старим политичарима, бившим министрима, секли су браде ножевима. Када је вагон с тим политичарима стигао у Трново, Министар унутрашњих дела Рајко Даскалов морао је оружаном стражом да их сачува од линчовања. У граду се беше искупило неколико хиљада сељака, који осујетише опозициони митинг и громко затражише главе бивших министара.

Даскалов успе да масу умири обећавши им при томе изрично да ће све бивше владе које су учествовале у вођењу ратова бити изведене на суд.

Погрешка владина била је у томе што је, уместо да ликвидира овај догађај законским путем, она одмах потом узела крајње мере: да се ухапсе сви бивши министри и подведу под закон о народној катастрофи. Радило се не више о Радослављевој влади, него о трима бившим владама: Гешова 1912 године, Данева из године 1913 и Малинова из године 1918.

И уместо да се оптужба подигне по закону,

преко парламентарне анкете, решено је да се поднесе на плебисцит...

Погрешка је била двострука: правна и психолошка. Правна јер се рушио законити ред о министарској одговорности, а психолошка јер је хапшење и повлачење на одговорност настало после Трновских догађаја, чиме се подвлачио партизански карактер те одлуке.

Стамболиски из Женеве, где је заседавало Друштво народа, у неколико телеграма затражи ослобађање ухапшених. Нарочито га плашило здравље Ал. Малинова и судбина старога Гешова, који уосталом није ни био ухапшен, јер се налазио у иностранству. Међутим, влада се покри народном вољом и упути ухапшене министре у шуменски затвор.

У тим догађајима изби један од основних недостатака режима: отсуство правнога осећања. И нешто више. Режим није утврдио једну одређену линију у своме држању, тј. да ли он остаје апсолутно легалан, или је револуционаран. Та неодређеност карактерише већину његових поступака. Револуционарни пут значи пуно порицање постојећих правних норми. Савез мљорадника, поричући одређене мане постојећег поретка, био је међутим за устав. Због тога је морао да остане на легалној бази.

Али послератна расположења често су га свлачила с легалнога пута, иако при том није ударао другим, чисто револуционарним путем. Тако је режим у многим својим поступцима био полулегалан и полуреволуционаран. Извесне ње-

гове реформе биле су у суштини револуционарне. Оне су ударале на интересе личности и група. Таква је била аграрна реформа, закон о отуђењу великих зграда, задружни монопол трговине зрнастом храном (промењен на захтев репарационе комисије), као и сви закони којима је циљ био уништење спекулације и зеленаштва.

Средина противу које су биле уперене ове реформе држала је у својим рукама цео финансиски и индустриски капитал, и преко њега је имала велики утицај у земљи. За корисну борбу противу њих морао је режим да располаже потпуно оружаном снагом земље, или да створи своју сопствену снагу, као што су то касније учинили Мусолини и Хитлер.

Стамболиски је међутим рачунао само на слободно изражену народну вољу, — на бирачки глас.

Истина, народ је у огромној већини стајао за њим. Сваки нови избори повећавали су број гласова даних за владу и у сразмери с њима и број земљорадничких посланика.

Али је баш та чињеница гонила опозицију да сматра како за њу нема другог излаза и другог начина да дође на власт, осим оружаним превратом.

Војска је била још под утицајем оног кастинског духа који је био успео да јој наметне Фердинанд. За њу је Стамболиски био дефетист. Опозициона штампа и средина с којом је био везан официрски кор, наглашавали су свакодневно да је Стамболиски продао интересе

Бугарске, да је он изазвао распад фронта и да се одрекао националних идеала када је потписао Нишки споразум с Југославијом о лојалном чувању границе противу четничких напада.

У суштини, опозиција се руководила чисто материјалним разлозима и бригама, али их је она вешто прикривала пред наивним официрима патриотским декламацијама, које ови нису умели да гледају критички.

Завера се организовала међу официрима скоро јавно. Македонска организација имала је да је помогне атентатима и групним акцијама. У новембру 1922 био је начињен први покушај с циљем да се окуша отпорна снага режима. Неколико чета под вођством Панче Михајлова заузеше град Ћустендил, при чему војне и административне власти остадоше потпуно неактивне.

Нешто више. Војни министар Томов уместо да нареди хапшење криваца, оде лично да преговара с убицом његовога претходника Димитрова.

Стамболиски се прибра, одлучи реконструкцију владе, избаци из ње Томова и постави на његово место Косту Муравјева. Избор је био несрећан. Томов је отворено био на страни непријатеља, а Муравјев предаде војним властима све оружје, које је пре две године Димитров био разделио сељацима за сваку евентуалност.

И два месеца после последњих избора који су донели пуну победу влади Стамболискога, завереници, сигурни да сељаци немају оружје

и да режим не располаже никаквом организованом силом, извршише превратт 9 јуна 1923.

Последња влада Стамболиског била је несумњиво највећа погрешка у целом његовом политичком раду. Али та је погрешка била далека последица прилика, у којима се развијао у прошлости Савез земљорадника. Његови интелектуални кадри били су малобројни. Покрет се био развио у знаку неповерења према интелигенцији, јер се неколико пута показало да је интелигенција, која је улазила у његове редове, била оруђе Двора, или људи нестални, који би у првој прилици изневерили и прилазили силницима. Прва екипа министара била је изабрана међу најзаслужнијим радницима у Савезу, али су неколицина од њих подлегли искушењу власти. У наредним комбинацијама су се појавили случајни, недаровити и неспремни људи...

Неки међу њима, из страха, ухватили су били везу с Македонском организацијом, као што је то био случај са К. Томовим. Тада је Стамболиски прибегао „подмлађивању" владе. Остави само три стара борца — Обова, Омарчевског и Н. Атанасова, а остале сараднике изабра међу млађима.

Ти млади у већини случајева, на жалост, нису претстављали никакав одбир, ни по карактеру ни по уму ни по знању. Нису долазили по заслузи, него по случајном избору, као људи који су извукли премију на лутрији. Сами су се чудили како су постали министри. Радовали су се искрено, заузимали важан став и посматрали

се у огледалу као тек произведени потпоручници. Седели су важно у аутомобилу. Комплименти и ласкања их опише: давали су глупе интервјуе и изазивали су својим неозбиљним држањем скоројевића.

Један од њих, бивши поручник, доби на лутрији Министарство војно. И пошто је сада командовао својим бившим претпостављенима — пуковницима и генералима, — искрено поверова да је нешто као Наполеон. Држао је надмене говоре пред вишим официрима и пошто су они од срамоте обарали очи, уверавао је своје другове да је успео да троне до суза старе, оседеле генерале. Вршио је параде у меком шеширу, а три војника, у џокејској униформи, пењала су га на једну мирну кобилу која је упорно одбијала да пође у галоп... Тако се шетао свако јутро у пратњи два ађутанта.

Када га је командант гарнизона, генералштабни пуковник Личев, обавестио у априлу да се спрема превратт, — он презриво слеже раменима и рече: „Ја боље познајем војску од Вас!"

А друговима у влади рече:

— Не обраћајте пажњу на тог бркатог магарца!

О превратту су добијали извештаје, уосталом, и други министри али су се и они тако исто смејали. Министар унутрашњих дела запрети јавно да ће уништити Софију, али не предузе никакве мере. Узалуд је Обов опомињао — није било кога да га чује.

Стамболиски, заузет великим плановима, није се бринуо за безбедност свога режима. Док је живео Димитров био је навикао да се овај брине. Веровао је да га млади чувају добро, а када насташе догађаји, млади су били хватани раскомоћени, после једне нове оперете у позоришту Ренесанс...

* *
*

У тамној летњој ноћи делови софиског гарнизона, на челу с Војном академијом, извршише државни превратиухапсише све министре, народне претставнике и више чиновнике земљорадничког режима. У јутро 9 јуна краљ Борис, после извесног колебања, потписа указ о новој влади професора Ал. Цанкова. Превратје извршила Војна лига на челу с пуковником Иваном Влковом и резервним официрима, — генералима Лазаровом и Русевом. Од грађанских елемената акцијом су руководили чланови мале групе „Народни Зговор", у којој су поред Цанкова главну улогу играли: Димо Казасов, Н. Милев, Јанаки Молов и професор Мишајков.

Тодор Александров играо је тако исто значајну улогу у припреми преврата као што то показује Д. Казасов у својој књизи: „ У тами завере".

Међутим, Стамболиски није могао да буде одмах ухапшен због тога што је у тренутку преврата био у свом родном месту у Славовици...

Завереници су имали организације у свима гарнизонима, и цела војска, нарочито кад се об-

јави Краљев указ, преће на њихову страну. Татар-пазарџиском гарнизону би стављено у задатак да ухапси Стамболискога. Командант гарнизона тамо постаје резервни пуковник Сл. Василев. Он одмах упути један вод војника под командом једног поручника у вилу Стамболискога која се налазила на 35 километара од града.

Не успевши да изврши свој задатак, вод одступи пред отпором који показа заштита претседника владе.

Стамболиски је изненађен. Он мисли да се тиче какве локалне побуне или терористичког одреда македонског. На неколико недеља раније је био је извршен на њега атентат бомбом у Народном позоришту... Он долази у село и саветује се с пријатељима. Гласови који су до села стигли претстављали су овај покушај као покушај македонских аутономиста.

Окружен пријатељима и сељацима готовим на отпор, Стамболиски даје пуцањем из топа противу града знак околним дружбама да је у опасности. По селима зазвонише звона и 10 јуна ујутру око виле се окупи више од 1500 на брзу руку наоружаних сељака...

Ту малу војску поведе Стамболиски на Пазарџик. Сељаци су се били храбро, и те би исте ноћи Пазарџик пао да се Стамболиски није бојао да ће разјарени сељаци извршити непотребна насиља у граду. И ту опет победи његова благост, а већ сутрадан ујутру све је било ка-

сно. У помоћ пазарџиском гарнизону стигоше војни одреди из Пловдива са артиљеријом.

Дејство артиљериске ватре реши судбину Стамболискога. Сељаци је нису могли да издрже и распршташе се, а Стамболиски остаде сам с неколико верних пријатеља.

Он, међутим, није хтео да ма ко пострада с њиме и због њега... Отпушта све и остаје сам.

Као да га нека страшна сила приковала за она места у којима је протекло његово детињство и његова младост Он остаје тамо, у недрима роднога Балкана и не тражи пут спасења ни на југ ни на север...

Какве су мисли узбуђивале племенитог трибуна? Да ли је мислио о издаји оних којима се био поверио? Да ли се кајао сада што је поштедео све своје и народне непријатеље? Да ли је предосећао жалосну судбину бугарског народа — потоке крви, коју ће пролити у земљи нова тиранска власт?...

И 13 јуна одлази он у село Голак, где је некада био учитељ, и тамо га предаде један сељак који је познао до јуче свемоћнога управљача земље. Неколико наоружаних сељака га ухапсише и он им пребаци горко:

— Издадосте ме као што је Јуда издао Исуса.

Понудише му да једе, али он одби.

— Нахранили сте ме отровом.

Убрзо у Ветрен, куда су га отерали, пристиже Славејко Васиљев, и у пратњи резервног официра Милана Балабанова, Ивана Златкова и

једног „широког социјалисте" — спроведе заробљеника у Татар-Пазарџик.

Те вечери у граду наговорена маса покуша да нападне аутомобил и да линчује незаштићеног великана. Васиљев се успротиви. Стамболискога задржаше у касарни. Али исто вече стиже капетан Харлаков и радослависта Књу Кнев из Пловдива са два аутомобила пуна мрачних типова у качкетама и калпацима.

Он затражи да му се преда Стамболиски.

У почетку Славејко Васиљев одби.

Али му тада Харлаков показа писмену заповест коју је Васиљев био принуђен да послуша.

Ко је издао ту заповест? Да ли цела нова влада или само војни министар? То је и до данас остало тајна.

И уместо да пођу са овим војним заробљеником у Софију — аутомобили завише путем ка Славовици...

Ноћ страшних мука и нечувеног варварства. Трибун, који је спасао Бугарску, јунак из толиких достојних борби, велики човек генијалне мисли и великодушног срца би убијен, и то не одједном, већ постепено у мучењу и садизму од изрода бугарскога племена...

Народ га називао Исусом.. Продале су га Јуде... Секли су га на парчад срамне професионалне убице, на челу с неким „војводом" Величком Вељановим.

— Тражићете ви некад Стамболиског да вас опет спасе, али ће бити касно, говорио је

он у смртним мукама с погледом који још увек као да је видео далеко, упрт ка Софији, оној, у којој су у томе часу пировали победници...

Избоден ножевима био је принуђен да сам себи копа гроб. Пада изнемогао...

Тада су му одрезали десну руку...

— Том је руком потписао нишки споразум, довикнуо је један од џелата.

Да, том је руком потписао и тај споразум и низ других за спас Отаџбине... Својим црним, поносним очима, он је био видео сва зла и катастрофе које долазе... И да их више не би видео и да би Бугарска могла бити лакше бачена у пропаст, извадише му и њих...

Затим су џелати довели и његова брата Васиља и њега тако исто убише. И закопаше их у виноград недалеко од виле.

Злочинци нису били мирни ни после тога. Чак их је и леш великана плашио.

Ископали су лешеве и поново их закопаше у песак, у кориту Марице, испод села Ветрена... Само је глава била однесена неизвесно куда.... Сама се природа узбунила од овог срамног злочина... Марица надође и избаци лешеве на обалу, две недеље касније. Нађоше их сељаци, сахранише их тајно и сваких Задушница на том месту један бедни народ лије сузе оплакујући заједно са Александром Стамболиским хиљаде других жртава и саму мајку Бугарску.

Његове идеје

Живот и смрт Александра Стамболиског, са сваком минулом годином, добија у народној успомени све више метални звук једне легенде. Његова епска борба противу Краља Фердинанда, његово надахнуто проповедање новога света и његова трагична судба, — стварају му огромни лик вође, апостола, творца и жртве, и тај лик расте са временом и прелази надалеко границе мале Бугарске. У галерији великих савременика нашега доба он заузима видно место, утолико више што његове идеје о сталешком организовању земљорадника за заштиту њихових интереса и слободâ данас се шире свуда, а највише у земљама где је сеоски рад унижен и где је сељак лишен права и слободе. У Бугарској, иако често и разбијен унутрашњим борбама Савез земљорадника и данас, четрнаест година после његове смрти, чини најмоћнију друштвену снагу, а његово име је једино способно да послужи народу као звезда водиља. Његове књиге и чланци као и његове речи су још и сад главна духовна храна бугарског села. А његово недовршено дело препорода и обнове народа и данас чека снажну руку да га прихвати и да га коначно доврши.

И они сами који су му се ругали, који су га ружили, клеветали и убили признају сада његову величину и служе се његовим идејама.

Које су те идеје? Као што је Маркс „открио" пролетаријат, тако је Стамболиски „открио" село. Од сопственика — радника на земљи он је хтео да направи свесног, културног и смелог грађанина... Хтео је да га организује економски и политички, да не буде вечним објектом експлоатације него равноправним чиниоцем са свима другима у јавном животу. Нарочито за Бугарску, где сељаци чине и данас осамдесет процената целокупног становништва тај чинилац је имао, по њему, да буде главни основни елемент сваког државног и јавног поретка. У Стамболискога је, уистину, било извесне мржње и неповерења према непроизводном, застарелом и спекулативном граду, какав и до данас постоји на Балкану, где му је улога још непрестано претежно посредничка. Али је он био потпуно свестан значаја и других сталежа, и других занимања, очишћених од вараличких елемената, и маштао је о једном вишем складу друштвених односа који је могао једино да буде у синтези њихових правилно схваћених и срачунатих интереса.

Организованом борбом сеоског сталежа мислио је да потстакне и друге сталеже на организацију на професионалној основи. Тек онда, мислио је он, имаће да се приступи стварању једног сталешког савета, који би имао да проучава и узима законодавну иницијативу у свима привредним питањима, а да се политичком парламенту задржи право да врши општи надзор над радом владе и доводи у сагласност све те иницијативе с обзиром на опште добро. Сталешка борба није била за њега циљ сам по себи, већ средство да се постигне будући склад. Али докле најглавнији и најкориснији сталеж за Бугарску, сталеж земљораднички, не добије задовољење својих оправданих захтева, с правом је мислио да су фразе о друштвеном јединству само превара и прикривање голих и грабљивих интереса владајуће мањине...

Мислио је да политичке странке, плод француске револуције, имају смисла само дотле док се не извојује политичка слобода. Изван тога оне су непогодне, при новим социјалним потребама, да учине нешто стварно у оној области у којој се данас развијају најоштрије борбе — у области привреде. Али је он остао до краја привржeник пуне демократије у њеном коначном облику, или како се он изражавао, — народне власти. Желео је не само да придружи народ управи, него и да га навикне да врши сталан надзор над државним пословима и законодавством. Сваки пут када би замислио какву важнију реформу, он ју је подносио земљорадничким дружбама да би чуо непосредно мишљење народа о њој, критику и исправке које би сами сељаци могли да начине у пројектованом закону. Знао је да и највећи ум није непогрешив и да и њему треба савета и поправке од здравог народног разума. Већ и по томе он се

оштро разликовао од данашњих многобројних и „непогрешивих" диктатора... Његове су се концепције родиле самостално. Читање му је помагало само да дâ облик својим схватањима друштвеног развитка човечанства, али су му сва извођења његова лична и потпуно оригинална.

Није познавао радове Леона Дигија, ректора правног факултета у Бордоу, чија су схватања у ствари њему најближа. Диги схвата да је чисти индивидуализам, рођен у Француској револуцији, завршио своју историску мисију и да ће у новим друштвеним односима корпорација као израз сталешкога организовања играти све већу улогу. Она ће дати правилнији правац решњу великих привредних проблема и створиће услове да се искористе стручна знања, која често недостају у чисто политичкој демократији. Али и Диги остаје привржeник политичких слобода које су јемство истинског напретка.

Исто је тако Стамболиски тражио довођење у сагласност личног с општим, јавним, и права човечје личности са захтевима социјалне правде.

Ако је данашње друштво теза, социјализам је његова антитеза, а земљораднички покрет Стамболискога је она синтеза у којој ова два начела налазе своју складну сагласност. Желео је да сачува својину као потстрек за рад и напредак, лични интерес као елеменат развитка, али са ограничењем које се налаже са гледишта општих колективних интереса. Зато је увек претпостављао задругу државном газдинству

које неизбежно спроводи мртви бирократизам. Задругу која у ствари сједињује и мири лични и општи интерес...

Привредни облик будућега друштва треба да се изради у задругарству и кроз задругарство, не само потрошачко него и произвођачко. Произвођачким и потрошачким задругама произвођачи се ослобађају многобројних посредника и добијају по могућности пуну цену за свој рад. Кредитним, пак, задругама уништавају се зеленаши — авет балканскога села.

Својина се заштићује, јер она чини човека слободним. Али својина која не треба да извире из туђег најамног рада, јер овај значи ропство. Зато Стамболиски истиче принцип „радне својине". Сваки има права да притежава оноликo земље колико је сам заједно са својом породицом способан да обради. А шта да раде најамни радници? Да се снабду земљом. Земљишни фонд ствара се од експроприсаних земаља великих сопственика, неискоришћених општинских и манастирских земаља, а тако исто и повећањем површине за обраду добијене од исушених мочвари поред Дунава и Црног Мора. То снабдевање створиће стотине хиљада нових газдинстава, на којима ће се производити они земљораднички производи за које постоје најбоља и сигурна унутрашња и спољна тржишта. Оно ће да учини здравим друштвену атмосферу ослободивши градове „лумпенпролетаријата" С друге стране, индустријализовањем земљорадничке производње, — добиће рад градски радник.

Да његов рад буде правилно оцењен, — фабрике ће се претворити у задружна предузећа. Задругарство ће уништити експлоатацију и земљорадничког и фабричког рада, вршиће размену непосредно и приближиће све производне сталеже. Држава уместо да опорезује личности опорезиваће целе друштвене привредне категорије, што је стварније и чиме се избегава потреба за тешким пореским апартом као и опасност корупције. Упрошћена и много јевтинија државна администрација под тим условима неће бити тешка већ корисна народу, чувар његових интереса. У визији Стамболиског се оцртавала једна новорођена, богата и срећна Бугарска, испреплетана мрежом путева и железница, с лепим и здраво уређеним селима и градовима, с просвећеним становништвом, с великом духовном културом и интензивном привредом.

* *
*

Дубоко је мрзео рат. Мрзео га је нагоном сељачкога сина који зна да рат носи само рушење и смрт и да за собом оставља опустошена поља, глад и болести. Мрзео га је разумом човека који је видео да рат ништа не решава, већ само чини питања сложенијим и гомила мржњу међу народима. Зато је маштао да створи Сељачку интернационалу, преко које ће да се изгради међународна солидарност сељака целога света, у толико више што су по његовом мишљењу сељаци више него радници заинтересовани миром. И доиста, док су радници у рату неопходни за производњу ратног материјала, углавном сељаци одлазе да умиру на фронту. Као почетак те међународне организације сељака мислио је да се почне с организацијом словенских земаља и зато је помагао стварање Међународног аграрног бироа у Прагу, који је још у самом почетку уједињавао земљорадничке организације Чехословачке, Пољске, Југославије и Бугарске.

Интересовао се страсно за развитак свих земљорадничких покрета света, а највише у земљама блиских Бугарској. У њима је видео најбоље јемство за мир.

Био је словенофил, али је одбацивао старо, руско званично славјанофилство. Често је говорио о потреби „неословенства", чисто народног демократског покрета, очишћеног од империјалистичких елемената, покрета који би успостављањем словенске солидарности положио основу измирења свих народа. За Бугарску на томе путу као прву етапу сматрао је бугарско-југословенско зближење. Томе зближењу он је стремио свим својим силама. И разум и срце упућивали су га на тај пут. Никакво разочарење није га бацало у очајање. Никаква сметња није му изгледала несавладљива.

— Упркос свему, упркос успоменама, предрасудама, злој вољи и туђим утицајима морамо да наметнемо то зближење, — говорио је он писцу ових редова, — када га је слао да представља Бугарску у Београду.

Кад су његови први кораци у Београду наишли на неповерење, то га није озлоједило.

— Издржаћемо, одговарао је он на песимистичке примедбе. Само постојаношћу победићемо предрасуде.

Бугарско-југословенски односи заузимали су велико место у његовој свести. Сваки повољни знак у тим односима испуњавао га је радошћу.

Када је најзад у октобру 1922 посетио Београд и створио том посетом повољнију атмосферу за преговоре, — био је охрабрен и срећан... И у истини то је зближење затим и започело и нашло израза у Нишком споразуму... У лето 1923 имали су да почну у Београду преговори између генерелштаба обеју земаља и нема сумње да би до 1924 године све било свршено тако да би смо већ тада, пре тринаест година имали један такав солидан споразум који би уштедео и Југославији и Бугарској много непродуктивних расхода, много сукоба... и много крви.

Веровао је да би се таквим солидним бугарско-југословенским споразумом створила основа новог Балканског савеза, чисто одбранбеног, али који би јемчио пуну независност балканских народа од злих туђих утицаја, управљених на њихову експлоатацију, економску зависност, а потом и на изазивање нових ратова...

Разуме се, желео је да се тај општи балкански споразум стави на реалну базу под условима који би обезбеђивали највећу корист Бугарској, исправљањем јавних неправди извршених према њој. Али никада није веровао да ће

те неправде бити исправљене мачем... Рачунао је много више на разум и јавну савест...

Стваралачко дело Стамболискога оставило је, упркос кратком трогодишњем периоду његовог управљања, неизгладиве последице у бугарском јавном животу, а исто тако и у спољној политици Бугарске.

Оно је дало потстрек конструктивном раду. Задружно дело и поред свих сметњи, које су се јавиле после пада земљорадничког режима, обухвата све веће области народне привреде. Народна просвета за све обавезним седмогодишњим образовањем подиже високо свест маса. Професионално образовање се раширило и даје кадрове способне за привреду. Село је дошло до сазнања своје привредне и политичке моћи и нагони све да рачунају с њиме. Никаква насиља нису била у стању да убију земљорадничке организације, и идеје које им је завештао Стамболиски, упркос многим издајама и многом падању.

Обавеза рада, ма и у непотпуном карикираном облику — остаде и после његове смрти, јер је покушај показао да је она потпуно рационална и даје практичне резултате. Сада сви признају њен значај за привредни живот земље...

Новац, који је Стамболиски скупио за силосе монополом извоза житарица, били су после утрошени на друге циљеве, али, ма и у другом облику, опет је држава морала да узме у своје руке ту трговину преко друштва „Храно-

износ" које и данас постоји, а сви привредници гласно траже данас да се подигну силоси!...

Задружно дело, и поред свих сметња, развија се данас снажно. У години 1936 Земљорадничкн задружни савез правио је обрта 5.5 милијарди, и ако су му кредити смањени до минимума. Село, и поред преживелих страхота за време дугог терора, сачува много од онога што је добило под земљорадничким режимом: прогимназије (седам година обавезне наставе), читаонице, огледне станице... Оно успешније, лакше опрема своја газдинства за нове привредне потребе и низ корисних нових култура — памука, воћа, поврћа, које обећавају да подигну опште благостање земље. Странке, чије је нестајање Стамболиски прорицао, ишчезавају, а земљорадничка идеологија осваја све више и више не само сељаке но и интелигенцију. Од 25.000 учитеља данас половина припадају Савезу земљорадника. Тако исто све су скоро задруге у рукама земљорадника. У војсци је потпуно ишчезла антиземљорадничка психоза. Нико већ не оспорава земљорадничком покрету право на постојање. Сва јавна груписања траже његову помоћ. *Мртав Стамболиски победи...*

С друге стране сви покушаји да се Бугарска гурне с пута своје спољне политике који јој је указао Стамболиски остали су без последица. Само су одложили на десетак година решење, али на крају крајева, ма и при много неповољнијим условима, Бугарска се враћа од године 1933 баш на оне правце које је Стамболиски

обележио и због којих је био клеветан и убијен.

Пакт о бугарско-југословенском вечном пријатељству једно је јавно признање да је велики бугарски народни трибун био у праву.

* * *

Младоме слузи Стојмену указа се кроз решетку прозора у конаку богатога бега озарено лице младе лепотице и у души му се роди чежња за њом... И та га чежња поведе у далеке земље, у скитања од града до града, од села до села, за њеним трагом... Ишао је Стојмен у Стамбул, радио је по туђим турским кућама, у безумној нади да опет види чаробно лице непознате виле... Каква великолепна дрскост једнога роба да подигне очи на малу кћер феудалнога господара! Невернога ћаура на род праверних!....

Млади овчар Александар видео је у сну другу прекрасну кнегињицу, сељачку Бугарску, видео је у оковима, као робињу злога чаробника Фердинанда, окруженога безбројним слугама, и пође сам у борбу противу њега...

И када је разбио окове, изагнао чаробника и повео ослобођену кнегињицу ка сунцу, цвећу и пространству, — слуге чаробника оборише јунака на прагу његових постигнућа...

А кнегињица је била заљубљена у свога спасиоца... Многи су јој потом нудили своје срце, —али она се окрете од свих и сачува светао спомен на њега. Подиже му олтар и окити мртво тело мирисним ружама..

А унаоколо, наднесене високе горе певају о њему „хајдучку песму", слава му се носи горама и пољима и цвета у народном предању...

„Онај који падне у боју за слободу,
Тај не умире, — њега жале
Земља и небо, звер и природа
И песници песме о њему певају..."

Његов идеал

Стамболиски припада већ историји, али као и свака велика личност побуђује још много страсне препирке, и мишљења о њему су противречна како у Бугарској тако и на страни. Уистину број оних који га данас нападају смањује се до минимума. Већ му нико не пориче значај и не оспорава му даровитост. Али у оцени идејног вође Стамболискога, природно, постоје велике разлике а често и збркано појимање. Томе је, уосталом, узрок и чињеница што је његово дело остало недовршено и што његова идеологија, која је ишла напоредо с његовим радом није добила свој потпуни завршни облик.

По темпераменту он је био човек претежно од акције. Сами његови написи били су један облик те борбе. Његова политичка и социјална схватања развијала су се упоредо с радом, давала су потстрек томе раду и њему служила, не изливајући се никада у коначни, кристалисани облик догме. Имао је скоро непогрешиви инстинкт, од којега је полазио да би дао правилну прогнозу, немајући времена, у вртлогу догађаја, да се задржава дуго на чисто теориском обрађивању својих генијалних претсказивања.

Имао је јасну проницљивост пророка, наслућивао је истину, али је одмах, не заустављајући се, прелазио на њено остваривање, што му је био главни циљ. Бацао је идеје као семе које треба да донесе плода и нису га толико оне интересовале колико сам плод... Ако није било плода — знао је да идеје не вреде, а пошто му је дух био неисцрпно богат — није жалио за сваком изгубљеном и неоствареном идејом... „Покушаћемо" — говорио је. И додавао: „И проверићемо како на то гледа народ", јер је знао да је осећај оних који живе у сталноме додиру са земљом драгоцен коректор сваке идеје.

То је оно што често збуњује оне који покушавају да разуму његова схватања.

У сваком случају, он је новатор који покушава, под суровим условима, — у бедној и изнемоглој земљи, да створи једно ново друштво, а да не уништи све старо, да не сруши позитивне резултате прошлости.

Зато га Карло Сфорца ставља на видно место у својој галерији „Неимари савремене Европе", Анатол де Монзи му посвећује занимљиву студију у својој књизи: „Destins hors series".

Разуме се странци су пре нагађали о личности и делу Стамболискога, јер су судили о њему или по спољним утисцима или по случајно добијеним податцима.

Често сам слушао и читао о „диктатору" Стамболиском. Један бугарски јавни радник, иначе утанчаног посматрачког дара, рече ми недавно да спрема расправу о њему, са основном

мишљу да је он стварно прототип савремених диктатора у Европи.

Мислим да греши и да су га на погрешку навела чисто спољна обележја. Одиста, Стамболиски се често изражавао оном бруталном категоричношћу и оштрином која карактерише неке диктаторе. Али он не само да је примао полемику, он ју је чак и тражио, дајући својим противницима пуну слободу да се изговоре и чак да га грубо наруже, као што је то, на жалост, у навикама наше средине.

Исто је то и с њиховом идејном плиткости. Стамболиски је проповедао сталешко организовање и будући сталешки парламенат. Одатле може да се у брзини закључи да корпоративни систем, који се сада насађује одозго у многим државама, као што су Португалија, Аустрија, Италија, Немачка, има свој праизвор у принципима Стамболиског. Али је и ту разлика огромна. За Стамболискога корпоратизам не само што није значио ликвидацију демократије, већ је на против он био једна нова етапа у њеноме развитку. Сталешким претставништвом он је хтео да обезбеди најмногобројнијим а најзанемаренијим сталежима, рада, политичко и привредно вођство државе, сматрајући при том изборни принцип као основу свега, а политичке слободе као претходни услов сваког јавног напретка и изградње. За њега је туђе уверење било неприкосновено, а грађанска права — светиња, коју нико не може да окрњи.

За Стамболискога корпоративизам је требао

да замени странке не по наредби, већ по сили једног еволутивног збивања постепеним уобличавањем сталешке свести. Зато за време свога режима он га је само проповедао, али није покушаво да га наметне силом.

И у томе случају јавља се дубока разлика, па чак и супротност између садашњих диктатора Стамболиског.

Уистини, режим Стамболискога с гледишта чисте демократије није без приговора. Али његови недостатци нису долазили од схватања вође, него од рђавих политичких нарави, наслеђених из прошлости и од оскудице у спремним кадрима. То није био систем, већ појаве још неучвршћене правне свести, од које страдају сви бугарски режими и пре и после Стамболискога, појаве које су добиле страшне размере баш онда када је Стамболиски пао с власти.

С друге стране, шта заједничко има између човека кога је генерал Сарај с правом назвао „војником мира" и данашњих диктатора који славе рат, насиље и освајања као највише људске врлине, и за које је сила, како у унутрашњој тако и у међународној политици, једини солидан аргумент?

Ако је потребно на упоређујемо — Стамболиски спада много више у ону групу политичких радника послератног доба, која се борила за међународну сарадњу, разумевање међу свима државама и правну организацију Европе и света.

Он је у духовном сродству с Бријаном, Стреземаном, Ериоом, Бенешом, Нитијем, разликујући се, међутим, и од њих, јер је руковао великим народним масама. Био је за остваривање праведних социалних односа уз пуно уважење личности и народне слободе.

Стамболиски је био истински апостол демократије, слободе и мира. Његова се свест подједнако одбијала од свих облика насиља. Он је веровао у снагу убеђења. Ако је његов спољни изглед створио легенду о његовој бруталности — цео је његов живот, на против, пример доброте, човечности и великодушности.

О је, заиста, могао да постане диктатор. Доба у коме се појавио као руководилац земље, расположење народних маса, нудили су му све изгледе за то.

Могао је да уништи своје непријатеље једним замахом, у почетку свог режима, уз опште народно одобравње. Могао је да оправда диктатуру изузетним приликама, под којима је узео власт. Уместо да се бори у парламенту с левицом и десницом речју — могао је да их уништи бајонетима и митраљезима. Могао је по цени многих људских жртава да учврсти своју владу и да потчини својој вољи незадовољне.

Зар није карактеристично за њега да ни после убиства Димитрова, ни после атентата на њега самога у Народном позоришту, — ниједан његов противник није био ухапшен?... Да чак ни жалосни трновски догађаји нису дали крваве жртве?

Крвавом триумфу Стамболиски је претпоставио жртву. Зато данас може да се говори о његовој моралној слави, о победи духа над голим насиљем. Он није био Марије, ни Сула, већ Тиберије Грах.

Зато он живи у свести бугарског народа и у свести, која се рађа, свих сељака Европе, а нарочито сељака у словенским земљама.

Садржај

	Стр.
Словен и реформатор	7
Младост	14
Вођ и идеолог	35
Борба противу Фердинанда	43
Национална катастрофа	57
Историски сусрет	64
У затвору	74
Други сусрет	94
На власти	103
Стамболиски као човек	123
Смрт	134
Његове идеје	153
Његов идеал	165

ЗА ПРВЕ КЊИГЕ
предвиђене су ове биографије:

1) Његош (И. Секулић)
2) Пастер (И. Ђаја)
3) Сервантес (М. Марковић)
4) Пашић (М. Трифуновић)
5) Бетовен (Ст. Живадиновић)
6) Радић (М. Марјановић)
7) Микеланђело (В. Витезица)
8) Путник (В. Белић)
9) Дарвин (Н. Дивац)
10) Мухамед (О. Нури-Хаџић)
11) Пушкин (М. Пешић)
12) Мојсије (Алкалај)

У удуђим свескама изаћи ће ове биографије:

Ади Андреа (К. Манојловић), Александар Велики (Н. Вулић), Андраши (В. Чубриловић), Арањ (Св. Стефановић) Армин (В. Чајкановић), Аугуст (Н. Вулић), Бајрон (Вл. Поповић), Балзак (Д. Милачић), Бах (Ст. Живадиновић), Бергсон (Д. Стојановић), Бернар Сара (Д. Милачић), Бернар Клод (И. Ђаја), Бизмарк (М. Нинчић) Биконсфилд (Сл. Јовановић), Биљински (М. Пешић), Богишић (А. Соловјев), Бодлер (Д. Милачић), Бокачо (Св. Стефановић), Бошковић Р. (Б. Трухелка), Буда (П. Јевтић), Вагнер (М. Милојевић), Вазов (Н. Мирковић), Василије II (Г. Острогорски), Вател (Ђ. Поповић, Вилон (Н. Банашевић), Вилсон (Ђ. Поповић), Виљи (М. Грујичић), Волтер (С. Јежић), Јоаким Вујић (М. Лесковац), Вук (А. Белић), Лука Вукаловић (В. Ћоровић), Вучић (Д. Страњаковић), Гај (М. Савковић), Галилеји (Ђ. Николић), И. Гарашанин (Д. Страњаковић), М. Гарашанин (Д. Страњаковић), Гентилис (Ђ. Поповић), Гледстон (Сл. Јовановић), Гоголь (Ј. Максимовић), Гончаров (А. Погодин), Гргур VII (В. Новак), Грим (А. Шмаус), Хуго Гроциус (Ђ. Поповић), Гундулић (Д. Павловић), Хенрик Дандоло (М. Динић), Даничић (П. Ђорђић), Данте (С. Шкерљ), Державин (А. Погодин), Дикенс (А. Видаковић), А. Дирер (Р. Меденица), Достојевски (П. Митропан), Едисон (С. Бокшан), Едуард

VП (М. Нинчић), Есхил (М. Ђурић), Еурипид (М. Ђурић), Змај (В. Стајић), Заратустра (П. Јевтић), Зола (М. Савковић), Ибзен (И. Секулић), Јаша Игњатовић (М. Лесковац), Виктор Иго (С. Јежић), Иноћентије III (В. Новак), Ираклије (Г. Острогорски), Јиречек К. (В. Ћоровић), Јустинијан (Г. Острогорски), Кавур (В. Поповић), Казанова (Ђ. Поповић), Калдерон (К. Барух), Кант (Ж. Гарашанин), Каравелов (Н. Мирковић), Карађорђе (В. Ћоровић), Карло Велики (В. Новак), Кастриот (М. Динић), Кеплер (М. Миланковић), Клемансо (Сл. Јовановић), Колумбо (М. Младеновић), Коменски (П. Сланкаменац), Комнен Манојло (Г. Острогорски), Огист Конт (М. Милошевић), Коперник (М. Миланковић), Конфучи (П. Јевтић), Краљ Милан (Сл. Јовановић), Кромвел (И. Пржић), Лајнек (В. Арновљевић), Ламарк (Б. Гојковић), Лафонтен (Драг. Илић), Леонардо де Винчи (В. Витезица), Ленау (К. Манојловић), Леопарди (С. Шкерљ), Лојола (В. Новак), Ломаносов (А. Погодин), Лопе де Вега (В. Јанковић), Лутер Љермонтов (А. Погодин), Мажураниħ И. (С. Јежић), Макијавели (И. Пржић), Марковић Св. (Сл. Јовановић), Маркс (Ж. Балугџић), Мацини (Б. Радица), Метерних (В. Поповић), Мијатовић Ч. (М. Зечевић), Миклошић (А. Белић), Милетић Св. (В. Стајић), Миловановић Милован (М. Зечевић), Милтон (В. Поповић), Мицкијевић, (Ђ. Живановић), Ж. Мишић, (В. Белић), Молијер (Б. Миљковић), Молтке (Н. Аранђеловић), Монтењ (М. Марковић), Монтескје (Ђ. Поповић), Моцарт (М. Милојевић), Ниче (Д. Стојановић), Новаковић Ст. (Н. Радојчић), Нодило Н. (В. Новак), Њутон (С. Бокшан), Панчић Ј. (Ст. Јаковљевић), Парацелз (Св. Стефановић), Паскал (М. Милошевић), Пачу (И. Пржић), Пелагић В. (И. Пржић), Перикле (Н. Вулић), Песталоци (П. Сланкаменац), Петефи (Св. Стефановић), Петрарка (И. Кутузов), Петрониje (В. Чајкановић), Пирандело (Ф. Алфиревић), Пит Млађи (М. Нинчић), Пит Старији (Сл. Јовановић), Платон (М. Ђурић), Поенкаре (М. Нинчић), Полит (В. Стајић), Прерадовић П. (М. Савковић), Прудон (М. Милошевић), Протић Ст. (М. Зечевић), Рабле (Н. Банашевић), Радичевић Б. (М. Вељковић), Рајић Јован (Н. Радојчић), Ранке (Н. Радојчић), Расин (М. Марковић), Рафаел (К. Манојловић), Рачки (В. Новак), Рембрант (В. Витезица), Ренан (М. Милошевић), Рентген (Ст. Дедић), Рилке (М. Ђорђевић), Ристић (Р. Перовић), Руварац (Н. Радојчић), Русо (П. Сланкаменац), Еуген Савојски (В. Белић), Савонарола (В. Новак), Св. Сава (Н. Радојчић), Соколовић Мехмед (Г. Елезовић), Софокле (М. Ђурић), Сократ (М. Будимир), Спаланџани (Б. Гојковић), Старчевић А. (М. Марјановић), Стендал (Н. Банашевић), Степановић Степа (Е. Белић), Стерија (Б. Миљковић), Стратимировић (Н. Радојчић), Судерман (Драг. Илић), Тасо (С. Шкерљ), Текелија (Д. Поповић), М. Тирш (А. Штефан), Толстој (Ј. Максимовић), Томазео (Х. Барић), Тургењев (П. Митропан). Фрања Асишки (И. Секулић), Фотије (Г. Острогорски), Унамуна (Б. Радица),

Хајне (М. Тривунац), Ханибал (В. Чајкановић), Хауптман (Драг. Илић), Хердер (А. Шмаус), Хипократ (Л. Станојевић), Хус (В. Новак), Цезар (Н. Вулић), Цицерон (Вулић Н.), Челини Бенвенуто (Св. Предић), Џингискан (М. Младеновић), Шафарик (В. Ћоровић), Шантић (Х. Хумо), Шатобријан (И. Кутузов), Шаудин (М. Кићевац), Шекспир (Вл. Поповић), Шеноа (М. Савковић), Шилер (М. Тривунац), Шопенхауер (Ж. Гарашанин), Шопен (Ст. Живадиновић), Штросмајер (В. Новак), Шуберт (Ст. Живадиновић), Шуман (Ст. Живадиновић).

10.299

Народна библиотека Србије Београд